



Tartu Ülikooli
Lõuna-Eesti
keele- ja kultuuriuuringute
keskuse

aastaraamat

II

Tartu Ülikooli
Lõuna-Eesti
keele- ja kultuuriuuringute
keskuse
aastaraamat
II
2002

Tartu Ülikooli

Lõuna-Eesti

keele- ja kultuuriuuringute

keskuse

aastaraamat

II

Tartu 2003

toimetamine ja küljendus Mariko Faster
tehniline toimetamine Jan Rahman
kaas: Aivar Täpsi

inglise keel: Kara D. Brown, Huko Laanoja

Väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital

Trükkimine: Bookmill

© Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 2003

ISSN 1406-8354

SAATEKS

Meie *alma materi* tulevikuvisionide kavandamisel joonistus tänavuse rektori (taas)valimise taustal välja kaks erinevat, ehkki mitte vastandlikku pürgimust: taastada Tartu Ülikooli kunagine väärikas maine Euroopa teadus- ja kultuuriruumis, samas aga säilitada ülikooli roll rahvusülikoolina. Viimase eesmärgi täitmiseks, teisisõnu öeldes eesti rahvuskultuuri rikastamiseks, saab ja peab omapoolse panuse lisama ka Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus.

Lõunaestlased on senini oma juurtele, keelele ja rahvakultuurile truuks jäänud ning ei taha tulevikuski lamenduda massiinimesteks, olgu siis Eesti või suure kireva maailma kontekstis.

Ülikoolilt kui akadeemiliselt institutsioonilt oodatakse mitte ainult juba olemasolevate teadmiste selekteerivat vahendamist-õpetamist, mitte ka üksnes pelka materia või inimvaimu arenguprotsesside kiretut talletamist ja analüüsi, vaid ka nende protsesside lahtimõtestamist. Oleme sinnapoole teel, et pakkuda lõunaestlastele omakultuuri säilitamiseks ja arendamiseks vajalikke vaatlusi ja järeldusi.

Keskuse teine aastaraamat pakub päris raamatu lõpus lühiinformatsiooni sellest, mis sündis 2002. aasta jooksul keskuse seinte vahel või keskuse organiseerimisel. Esimese aastaraamatu traditsiooni jätkates on nende kaante vahel esindatud pisike valik *jututarõ* ettekannetest (Jüri Valge, Aimi Hollo, Õie Sarv), aga enamiku aastaraamatu mahust hõlmavad seminariettekaned. See-kord sattus teadusaladest domineerima rahvaluule. Tavaliselt laiema ala ja temaatikaga tegelnud folkloristid (Arvo Krikmann, Mall Hiimäe, Mari Sarv) fokuseerivad siin tähelepanu oma uurimishuvide ringis nimelt lõuna-eesti probleemidele. Aga päriselt ei puudu ka kirjandus (Kauksi Ülle, Valdo Valper), võrokeste identiteedi teema (Marju Torp-Kõivupuu) ning keele probleematika (Heli Laanekask).

Terava silma ja keelega lugeja tahaks vast pärida: milleks oli vaja eespool rõhutada ülikooli kohustusi ning eesmäärke, kui selle publikatsiooni autorite hulgas ei moodusta vahetult *alma materiga* seotud inimesed isegi mitte enamikku? Ent vaadates nende õppurite peale, kellele Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele ja kultuuriuuringute keskus pole enam tundmatu koht, teades ka seda, kui populaarne oli lõuna-eesti temaatika tänavu kaitstud bakalaureuse- ja magistritöödes, tasub küll võro keeles valjusti hüüda vitaalse prantslase Colas Breugnoni deviisi: “Elämi viil!”

Paul Hagu,

TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse juhataja

SISUKORD

<i>Paul Hagu</i> . Saateks	5
Uurimusi Lõuna-Eestist	
<i>Arvo Krikmann</i> . Lõunaeeesti folkloori- ja keeleaine unikaalsusest	11
<i>Mall Hiimäe</i> . Lõunaeeesti territooriumi jaotused rahvakalendri tavandi näitel	31
<i>Mari Sarv</i> . Lõunaeeesti regivärsist	44
<i>Kauksi Ülle</i> . Tardo liina ikuluust Räpinä räpi ja Urvastõ ülemlauluni	55
<i>Valdo Valper</i> . Bussisõidu mõost vahtsõmba võro kirändüse pääle ...	63
<i>Marju Torp-Kõivupuu</i> . <i>Genius loci</i> lõunaeeesti etnilist omapära säilitava tegurina	71
<i>Heli Laanekask</i> . Üks küsimus seoses tartu keelega	86
Ettekandeid jututarõst	
<i>Valgõ Jüri</i> . Võro keele olõvigust ja tulõvigust	92
<i>Aimi Hollo</i> . Kreutzwaldi majamuusõun täämbä ja hummõn	96
<i>Õiõ Sarv</i> . Kuvvõndast Seto Kongressist Verskah	100
Andmeid keskuse kohta	
Töötajad ja nõukogu	104
Kroonika	105
Kasulikke linke	111

UURIMUSI LÕUNA-EESTIST

LÕUNAEESTI FOLKLOORI- JA KEELEAINE UNIKAALSUSEST

ARVO KRIKMANN

Murdegeograafilised, folkloorigeograafilised ja etnogeograafilised vaatlused jagunevad laias plaanis kahte liiki:

1) need, mis vaatlevad üksiknähtusi või nende rühmi, st n-ö puid ilma metsa nägemata;

2) need, mis püüavad saada asjadest üldpilte, st vaatavad metsa ilma puid nägemata.

Minu senised folkloori ja murdeleksika vaatlused (nt Krikmann 1979; 1980; 1997: 194–258; Krikmann ja Pajusalu 2000), samuti Sirje Murumets-Ainsaare tööd (Murumets 1981; 1982; 1983; 1984) kuuluvad viimasesse liiki. Ka käesolev jutt, mille aineks on lõunaeeesti mõistatused, vanasõnad ja murdeleksika, on võrdlemisi kuiv ja statistiline: ma ei hakka tooma kauneid näiteid lõunaeeesti folkloorist ega hakka loetlema haruldasi lõunaeeesti murdesõnu. Raamatukeses “Tere tee, tere meele, tere egalõ talolõ” (Krikmann 2000) on püütud teha esialgseid kokkuvõtteid ning pakkuda ka kogumisloolist andmestikku lõunaeeesti mõistatuste kohta ja esile tuua mõnesid neile iseloomulikke tunnusjooni, samuti neile omaseid geograafilisi levikupilte.

“Tere tee”-antoloogias on esitatud ka küsimus: millist mõistatust (või vanasõna vm folklooriteost, või ka murdesõna) me tohime üldse lugeda lõunaeeestiliseks – kas seda, mis on tuntud ainult mõnel Lõuna-Eesti alal, või kõiki neid, mis on tuntud ükskõik kui laialt, kuid igatahes ka mõnel Lõuna-Eesti alal?

Teisiti öeldes, võib küsida, kas lõunaeeesti mõistatuste nime väärivad kandma näiteks ainult need mõistatused:



EM 1535. Papi titt mii seeh? — Hari



EM 2485. Verrev lehmakene süü labi aia läatsi? — Päike

ja need:



EM 1573. Peenkene preili, kavvõndõhe sülgäs? — Püss

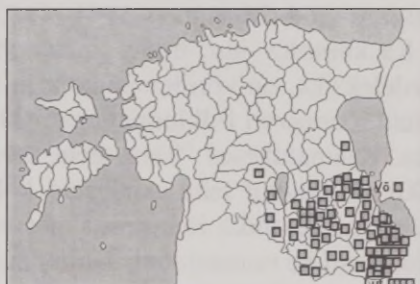


EM 819. Kuningas tulõ tarrõ, lõud kulla läve alt? — Kikas tulõ, lõud terä maast

ja need:



EM 484. Kaits neitsid tantsiva ütte saapaseere sisen? — Terri survetas uhmen



EM 1409. Neitsi taren, nisa vällän? — Taretala

ja need:



EM 1967. Siist sõit, säält sõit, halli ruunarõipe manu? — Inimese lääva keriku



EM 2009. Suu pikä, saare pikä, aru pikä, haina pikä, pikä-pikä pääle loova? — Tanukirja kudamine

ja need:



EM 455. Jänsekene ia pääl, lavvakõnõ paa pääl? — Lavva pääl joogikann



EM 989. Lihane sard, ravvatse toe? — Hobene

või ka need:



EM 1784. Põder magab hiire pesas? — Sagaraga uks

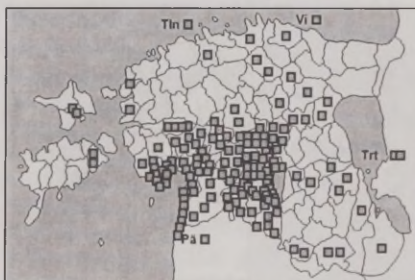


EM 2067. Suvel lookab, talvel kükitab? — Äkke

ja need:

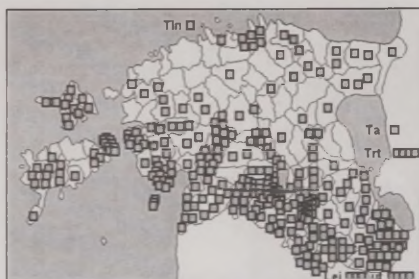


EM 1948. Siga läheb lauta, sibul seljas? — Leiba pannakse ahju

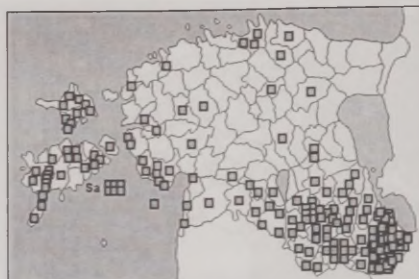


EM 804. Kumm all, kumm peal, kullatükk keskel? — Võikarp

ja need:



EM 1835. Raudne rott, villane saba? — Nõel ja lõng



EM 1042. Maarik maka, aastak aigu asõ tunda? — Tulõasõ

võib-olla isegi need:

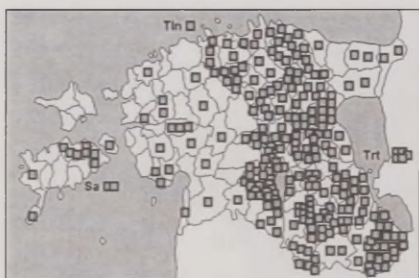


EM 2186. Tere teele, tere meele, tere egalõ talolõ? — Tiirada

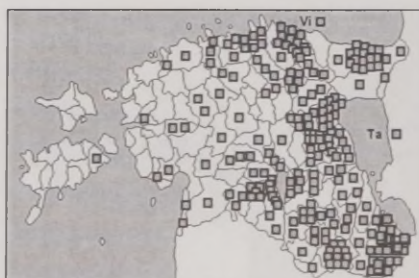


EM 2211. Tillekene tallekene vida labi aia puid? — Nõgel

ja need:

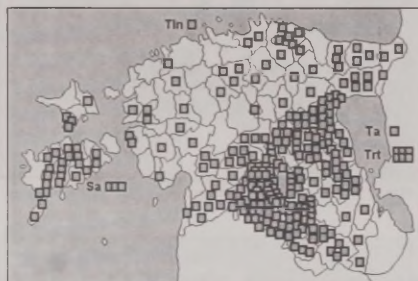


EM 2272. Tuhat tuuli-luuli auku, sada sandi sitaauku, viiskümmend vilisteauku? — Puuriit

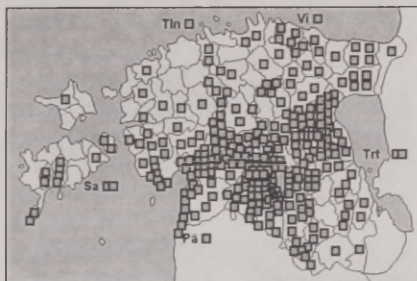


EM 459. Jää all, jää pääl, libe kala keskel? — Kangakudumine

ja need:

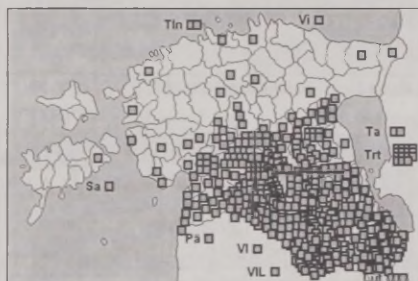


EM 1086. Mees läheb metsa, soolikakimp seljas? — Mehel kois seljas



EM 1039. Maast tõuseb mannerpuu, mannerpuust kaustapu, kaustapuust suur mets? — Hernes

ja need:



EM 1736. Punane pullike, jõhvist lõake? — Kuremari



EM 1759. Puu pikkune, pilliroo jämedune? — Puu süda

ning mitmed muudki levikukonfiguratsioonid?

Õnneks ei peagi me neile küsimustele vastama mustvalges jah/ei-laadis. Kõigepealt on ülaltoodud kartogrammidest paljud liiga nudid, et lõuna-eestilisuse küsimust püstitada, sest nad näitavad ainult üldisi levikupilte n-ö tüübi täpsusega, kuid mõistatuse vm folklooriüksuse variandid ise jagunevad tihtipeale nn lokaalredaktsioonideks, s. o ühele või teisele paikkonnale eriti iseloomulikeks sõnastusvormideks. Tehnilise mugavuse mõttes laenan järgneva näite taas “Tere teele”-antoloogias (lk 16–17) toodud kaardisarjast – need on laia ülemaalse levikuga mõistatuse *Harak aidas, saba väljas* mõned tüüpiliselt lõunaeestilised sõnastusvormid.



Harak aidan, hand vällän



Harak aidas, saba räästas



Harak aidan, händ rästän



Harak liinah, hand väläh ~ ussöh



Harak läts liina -algulised vormid



Harak läks ~ läheb aita -algulised vormid



liina(n) ~ linna(s) jts. summaarselt



räästas ~ rästän summaarselt



hand ~ händ summaarselt



Illatiivid summaarselt

Lisanäiteid vanasõnade lokaalvormide kohta leidub minu raamatus (Krikmann 1997: 202–208), nii vanasõnade kui mõistatuste kohta ka netisaidis “Egah kolgah uma kiil”.¹

Edasi, vähemalt vanasõnade kohta (aga tõenäoliselt ka muu poeetilise folkloori kohta) peab paika tuntud soome folkloristi Matti Kuusi (1954: 55) poolt täheldatud “rahvusvahelise kullafondi” paradoks: folkloorifondist selekteerub välja eriti õnnestunud klassikaliste üksuste kontingent. Gyula Paczolay (1997) andmeil on näiteks vanasõna *Kus suitsu, seal tuld ~ Pole suitsu tuleta* registreeritud 54 Euroopa keelest, vanasõna *Kuidas külvad, nõnda lõikad* 52 Euroopa keelest, *Haukuv koer ei hammusta* 51 keelest, *Üks pääsuke ~ kägu ~ ... ei tee suve ~ kevadet* 49 keelest jne. Kõik nad on tuntud laialt ka muudes maailmaosades. Läänemeresoome rahvaste ühisvanasõnade hulgas on summaarselt tuntuimaks osutunud idamaise tekketausta ning tohutu eluea ja levikuga piiblivanasõna *Kes teisele auku kaevab, see ise sisse kukub* (Paczolay 1997: 77 jj järgi 9. kohal Euroopa vanasõnade pingereas). Need palad liiguvad tarmukalt keelest keelde ja rahvalt rahvale ning kõikjal, kus nad on kanda kinnitanud, murravad nad endid peagi üldtuntute ja populaarsete hulka. Nii hakkavad kullafondi kuuluvad palad tunduma tõenäoliselt “omamatena” kui tõeliselt oma, piiratud levilaga lokaallooming.

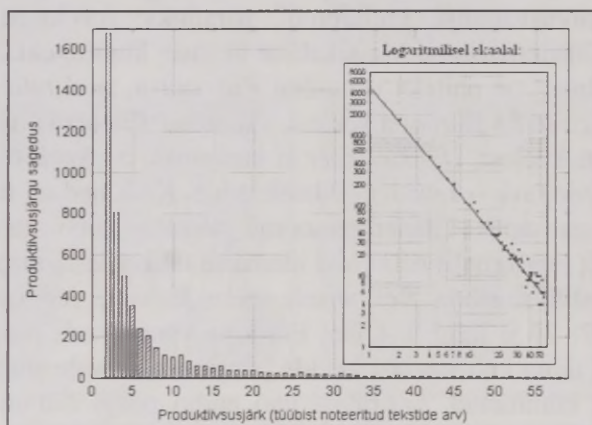
George Kingsley Zipf (1902–1950), statistilise lingvistika rajajaid, on avastanud mitmeid keelele üldomaseid statistilisi seaduspärasusi, sh selle, mis on tuntuks saanud Zipfi seaduse või Zipfi reegli nime all (vt Zipf 1968 [1935]: 39–48; Miller 1951: 90 jj). Zipfi reegel puudutab sõnade sagedusjaotust loomulikus tekstilõigis: kõige rohkem on siin ainult 1 kord esinevaid sõnu (või sõnavorme), järsult vähem 2 korda esinevaid sõnu, järsult vähem 3 korda esinevaid jne. Ehk lühemalt: loomulik tekst koosneb suure hulga vähe-

¹ Aadressil: <http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEVIK/FRMLEVIK.HTM>

sagedaste sõnade esinemustest, vähese hulga ülisagedaste sõnade esinemustest ning keskmise hulga keskmise sagedusega sõnade esinemustest. Histogramm, kus x -teljel on kordumisjärgud ja y -teljel nende järkude sagedused (st neisse langevate eri sõnade hulgad), meenutab kujult suusa-trampliini; kahepoolsest logaritmitud projektsioonis omandab regressiooni-väli enam-vähem lineaarse kuju.

Zipfi jaotust võib vaadelda kui rikkuse jaotumuse nn Ladina-Ameerika mudelit: ühiskond koosneb tohutust hulgast vaestest, väikesest hulgast üli-rikastest ja keskmisest hulgast keskmikest.

Selgub, et Zipfi jaotus kehtib ka mitmete folkloorsete žanrifondide kohta, võib-olla kehtib ta folkloorse žanrifondi või suvalise folkloorist võetud lõike kohta üldpõhimõtteliselt. Igatahes kehtib ta eesti, vadja, liivi ja vepsa vana-sõnaallikate kohta (vt Krikmann 1997: 190; eesti aine histogramm ja selle logaritmiline variant on näha ka järgneval joonisel), samuti ka eesti looma-muinasjuttude kohta (vt Kippar 1991: 262–279) ja eesti mõistatuste kohta (vt Krikmann 1999: 81).



Nimetatud andmestikes, sh ülaltoodud joonisel, on vanasõna, mõistatuse või jutu võimsuse karakteristikuks võetud sellest üleskirjutatud arhiivitekstide hulk. Üldistatumalt võttes tähendab sõna, folklooriteose vm “meemi” võimsus õieti andmekandjate hulka, millele see üksus on jäädvustatud. Inimeste mälud on need esmased andmekandjad, ja üleskirjutajate endi või nende informantide peadest satuvad need salvestused siis arhiivi: mida suurem hulk inimesi sõna või folklooripala teab, seda suurem hulk kordi ta üldiselt ka kogujatele ette satub. Pole siis ka üllatav, et Zipfi reegel kehtib mitte ainult üleskirjutuste hulkade, vaid ka geograafilise leviku võimsuse plaanis. Seegi on empiiriliselt kindlaks tehtud nt eesti vanasõnade ning eesti murdeleksika kohta (vt Krikmann 1997: 194 jj; vrd ka Krikmann ja Pajusalu 2000).

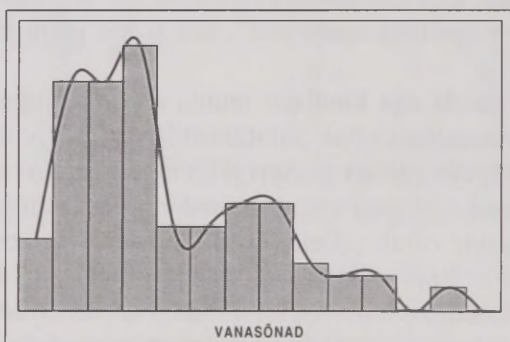
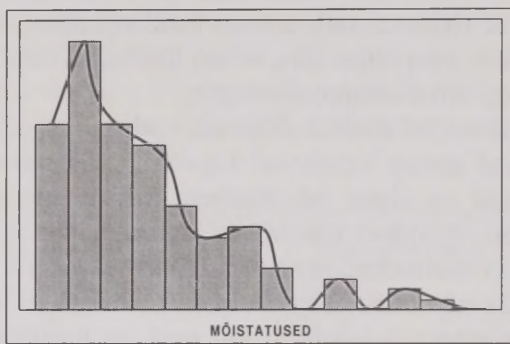
Neist tõikadest koorub välja veider paradoks. Me võime uskuda, et arhiiviaines peegeldab teatud täpsusega keelises või folkloorses “looduses” endas valitsevaid olusid (ja mida suuremate sagedusjärkudega on tegu, seda täpsemalt). Kuid arhiivi põhjal osutuks justkui, et keeles on kõige rohkem ülimalt piiratud esinemissagedusega ja levikuulatusega “mini”-sõnu ning folklooris vastavalt -ütlusi, -mõistatusi jne, st selliseid, mis on igäüks esindatud arhiivis üheainsa üleskirjutusega (paratamatult siis ka ühestainsast geograafilisest punktist). Mida me julgeme arvata taolise murdesõna tegeliku leviku või isegi olemasolu kohta? Kui paljusid üheainsa kirjanekuga esindatud folklooriteoseid tohib üldse folklooriks pidada? See ainus kirjanek võib pärineda kohast, kust rahvaluulet üleüldse on äärmiselt vähe kirja pandud – siis võiks süü kirjutada selle arvele. Kuid kui üldine kogumisnivoo on kõrge, võiks tõenäolisem põhjus olla, et too üksiklane tõesti ei kuulugi folkloori, vaid on kellegi isiklik improvisatsioon.

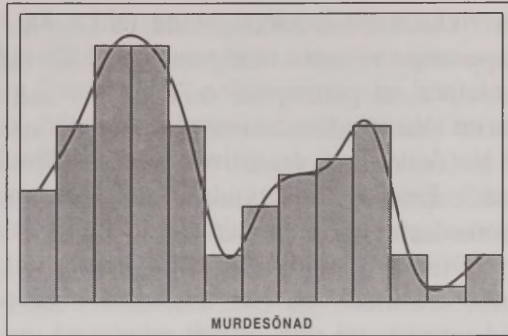
Keegi pole minu teada lähemalt jälginud, mida taolised üksainus kord no-teeritud murdesõnad endast kujutavad: kuivõrd nad omavad üldse “tüvelist identiteeti”, millised on olnud leksikaalsete kirjete eristamise põhimõtted jne. Ka folkloorižanri esindava tekstimassi jagunevus tüpoloogilisteks üksusteks on varieeruv ja eriilmeline ja nt vanasõnade juures on alatihti raske otsustada, kas mõnda tekstiklastrit tuleks pidada sünonüümirühmaks, tüübiks või alltüübiks (nn redaktsiooniks). St kui meil on formeeritud ühestainsast tekstist koosnev tüpoloogiline üksus, siis oleks põhimõtteliselt alati mõistlik vaadata ka seda, kui stereotüüpsetest elementidest ta on kokku kootud, mis toimub ta “sisulis-vormilises naabruses”, kas ja kui palju tal on lähisugulasi jne.

Need trikid ei suuda aga kindlasti muuta zipfilike jagunemispiltide üldiseloomu. Teisisõnu, arhiivi satub paratamatult väga palju kirjanekuid, mida saabki pidada tüpoloogilises plaanis ikka ainult improvisatsioonideks, olgu nende võimalikud eeskujud siis selgemad või hämaramad. Ja tõik, et neid satub palju ka arhiivi, viitab sellele, et folkloorses tegelikkuses endas tekib neid eriti massiliselt. Improvisatsioonide laad ja määr eri folkloorižanrides, sh pärisfolklooris ja ütlusfolklooris, on muidugi erinev. Nad on kindlasti tülikad, kui keegi püüab teha selget kahevalentset vahet folkloori ja mittefolkloori vahel. Kuid folkloori “evolutsioonilises plaanis” on improvisatoorse ainekihi olemasolu mitte ükski paratamatu, vaid otse hädavajalik. See on žanri tuleviku garantii, “pink”, kus istub potentsiaalne järelkasv, peamine turg, mille kaudu folkloor saab oma varusid täiendada.

Niisiis, kui folkloori- või keeleüksuste võimsuse mõõduks võtta inimvälade vm andmekandjate hulk, kuhu nad on sisse kirjutatud, siis selliste võimsusastmete statistiline jagunemispilt osutub tihti zipfilikuks: väeteid üksusi pal-

ju, vägevaid vähe, keskmisi keskmiselt. Milline on aga jagunemine vastupidises, st andmekandjate lõikes? Mul pole käepärast mingeid empiirilisi andmeid inimlike andmekandjate võimsusliku jagunemise kohta – nt rahvalaulikute repertuaaride suuruse, üksikisikute sõnavara ulatuse, keele- või folklooriaine kogujate tootlikkuse vms kohta. Kuid meil kui ka teistel rahvastel on rohkesti andmestikke eri geograafilistelt aladelt. Järgneval kolmel histogrammil on näidatud Eesti kihelkondade grupeerumine neist kihelkondadest kogutud mõnede keele- ja folklooriainete – nimelt mõistatuste, vanasõnade ja murdesõnade – hulga järgi.





Absoluutsageduste variatsiooniulatus x -teljel on selles vaatluses suurusjärgu või paar suurem kui eelmises: Eesti kihelkondade arv on siinseis statistikates 105, eesti rahvaehtsaid mõistatustüüpe on aga u 2800, vanasõnatüüpe üle 12 000 ja VMS-is esindatud murdesõnakirjeid üle 73 000. Seetõttu on kihelkondade folkloorse või leksikaalse “jõukuse” näidud kolmel viimasel joonisel intervallitud 13–14 astakuks, et saada kompaktset ja hästi vaadeldavat histogrammi.

Ärgu huvitagu meid siinkohal igale x -järgule vastavad konkreetset arv-andmed, ärgu huvitagu esialgu ka konkreetsete y -sakistike erinevused, vaid histogrammide kõige üldisem käigujoon. On kohemaid ilmne, et ükski kolmest histogrammist ei näita zipfilikku jaotust. Siin oleks justkui kõrvuti või osalt ülestikku kaks või enam normaaljaotusküüru ning kõigi jaotuste mediaan on selgesti telgjoonest vasakul. Ülivaeseid kihelkondi on samuti küllalt palju, kuid absoluutses ülekaalus pole mitte nemad, vaid kehvapoolsed keskmikud; üliirikkaid kihelkondi, nagu ülilaila levikuga murdesõnu või folklooriüksusigi, on kõigest kõige vähem.

See erinevus – andmete endi zipfilik ja andmekandjate mittezipfilik jaotus – on iseendast täiesti mõistuspärane: on loomulik arvata, et on rohkem kohalikult kui globaalselt teadaolevat infot, kõige rohkem aga sellist, mida teab vaid üksainus inimene; kuid on täiesti mõistusevastane kujutleda sootsumi, kus oleksid absoluutses enamuses üliirumalad indiviidid või rühmad. Kuid tekib teine probleem – folkloori ja keele vahel. On päris loomulik uskuda, et Eestis või kus tahes mujal on rikkama ja vaesema folkloorivaruga alasid (nt Lääne-Eesti on märkimisväärselt folkloorivaene, väidetavasti ka oma hernhuutliku ajaloo tõttu). Kuid on täiesti loomuvastane uskuda, et üks ala võiks olla teisest silmatorkavalt vaesem oma sõnavara poolest.

Siinseid graafikusakke ja -küürusid tõlgendades peab arvestama seda, et neis on kindlasti ülestikku kaks eri faktorit: 1) ühe või teise paikkonna folkloorse pärandi või sõnavara enda suurus ja 2) ühes või teises paikkonnas toimunud kogumistöö intensiivsus. Need faktorid on usutavasti päripidiselt kor-

releeritud (kus oli rikkalikum folkloor, sinna tekkis ka rohkem kogujaid) ning seetõttu näib peaaegu võimatu neid teineteise küljest lahti saada. Sõandaksin ebalemissi oletada, et parempoolne “teine küür” viitab pigem kihelkonnarühmale, kus on toimunud intensiivne kogumistöö, kui mingi(te)le eriti folklooririkka(i)le ala(de)le. Eriti drastiliselt selgesti nähtub see tõik murdesõnade histogrammil. Eesti murdekogude saamisloos on nimetamisväärt roll olnud professionaalsetel uurijatel, rahvaluulekogude saamisloos seevastu kohalikel saatjatel. Dialektoloogidel on välja kujunenud üsna suur rühm muster- või lemmikkihelkondi, mis on tundunud miskipooletult eriti head, huvitavad, mingeid murdejooni eriti selgelt esindavad jne. Neid kihelkondi on siis külastatud taas ja taas ning neist on kogunenud lõppkokkuvõttes väga palju ainet.

Ülal oletati, et folkloori pürgivate improvisatsioonide piisav hulk on folkloorižanri elujõu indikaator ja tuleviku garant. Kriitilist massi ületavate andmekandjate piisav hulk on ilmselt teine analoogiline indikaator ja garant. Eesti 1992. a koolipärimuse kogumisvõistluse tulemusel laekunud mõistatusaine statistika tõendab seda päris veenvalt. “Päris mõistatus” on praeguseks enam-vähem väljasurnud žanr. Tänapäeval ei õpi lapsed mõistatusi enam eelkõige oma vanematelt jt kodustelt. Kui nad neid üldse õpivad, siis peamiselt kooliraamatutest jm trükiallikatest. Selles valimis nähtuvad sagedusjaotused (vt Krikmann 1995: 37–38) räägivad ilmselget keelt sellest, et žanri seisund on äärmiselt räbal, ta on mõlemas lõikes raskelt haige: “pink”, s. o üheainsa üleskirjutusega esindatud mõistatuste hulk on äärmiselt kokku kuivanud ning saatjate hulgas on enim neid, kes on suutnud meenutada vaid üheainsa mõistatuse.

Aine singulaarsus ja sageduste (zipfilik vm) ebaühtlane jagunemine on mitmes mõttes tõeline needus sellele, kes püüab selle aine kohta tuletada mingeid kvantitatiivseid, statistilisi hinnanguid. Teisalt aga on ebaühtlaselt jaotunud aine dünaamiline ja mitmekesine, sh oma stereotüüpse / unikaalsuse poolest.

Stereotüüpne sõna või folklooriüksus on see, mida tunneb enamik meid huvitavast inimrühmast ~ tuntakse suurel osal meid huvitavast territooriumist, unikaalne selline, mida tunnevad ainult üksikud inimesed ~ tuntakse ainult mõnel kitsamal alal või mõnes üksikus paigas. Ka mingil suuremal ainehulgal on siis paratamatult ta stereotüüpsust / unikaalsust iseloomustav koondkarakteristik, olgu selleks aineks siis *stik*-liitelised noomenid, pastori-aljandid, Urvaste kihelkonnast noteeritud mõistatused või mis iganes. Me võimegi stereotüüpiaparaetri otse meelega ja süstemaatiliselt siduda geograafilise paraetri külge ja huvituda nt sellest, kas Eesti eri alade keele-

või folklooriaines on oma stereotüüpsuselt enam-vähem samasugune või on ta mõnedes kohtades hästi stereotüüpne, teistes aga silmapaistvalt unikaalne.

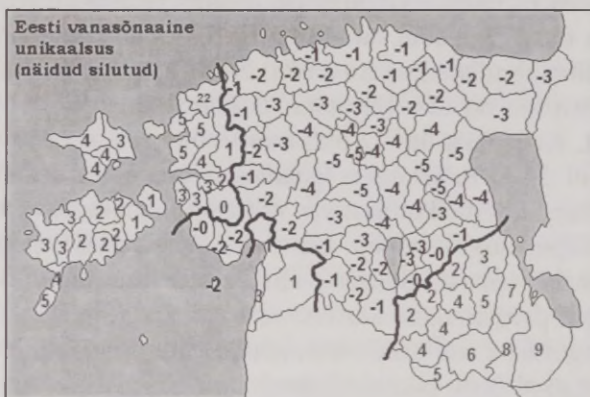
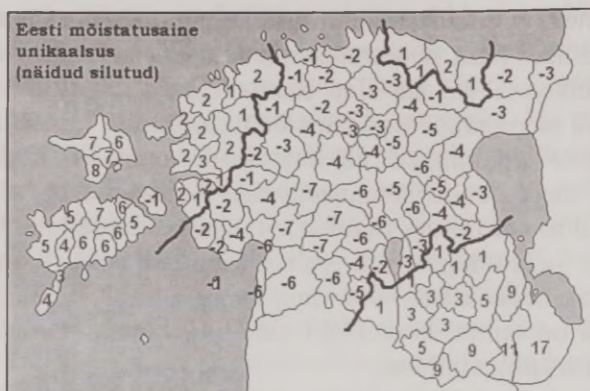
Kuidas kihelkonna vm ala aine stereotüüpsust kvantitatiivselt hinnata? Me võime võtta stereotüüpsuse lähtemõõduks lihtsalt “aineüksuste” ja geograafiliste üksuste “kohtumiste” või lõikumiste summa või keskmine, arvutuna läbi kõigi meid huvitavate aineüksuste. Kujutleme, et kahest kihelkonnast on kogutud nt võrdne arv murdesõnu. Kuid esimese kihelkonna sõnavara on äärmiselt stereotüüpne, iga sealt kogutud sõna on tuntud keskeltläbi 100 kihelkonnas, teise kihelkonna oma aga äärmiselt unikaalne, nii et iga sealt pärit sõna on tuntud keskeltläbi ainult 10 kihelkonnas. Nende stereotüüpsuse vahe on kümnekordne.

Tegelikkuses pole taolised vahekorrad muidugi võimalikud. Iga murraku sõnavara on põhimõtteliselt samas suurusjärgus kui keele enda oma ja selle üksiksõnade mass jaguneb levikuulatuse plaanis zipfilikult nagu ikka. Tegelikult me ei tea üldse, kui suur on mingi Eesti kihelkonna sõnavara või folkloorivaru, eri kihelkondade kogutusnivoo erinevused on piirjuhtudel drastiliselt suured. Vormsist on üles kirjutatud 3 murdesõna, 7 (eri) vanasõna ja 8 (eri) mõistatust, Kuusalust üle 12 500 murdesõna ja üle 1200 vanasõna ning Setust enam kui 5800 mõistatust. Igatahes tingib ainete zipfilik jaotuslaad selle, et kui mingist kihelkonnast on noteeritud väike arv murdesõnu või folkloorseid tüüpe, siis koosneb see valim keskeltläbi stereotüüpsemast, “pinnakihilisemast” ainest. Suures valimis seevastu on unikaalsema aine suhteline osakaal paratamatult suurem, sest võimsaid, laia levikuga sõnu või tüüpe on üldkogumis üldse üsna vähe, nende varu ammendub peagi ja proovide jätkudes saab nimistu pikeneda ainult unikaalsema aine arvel.

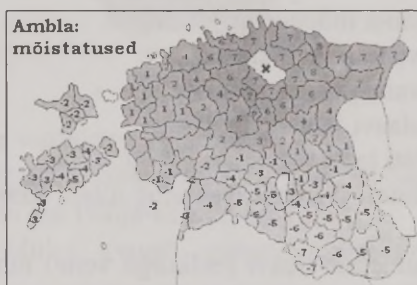
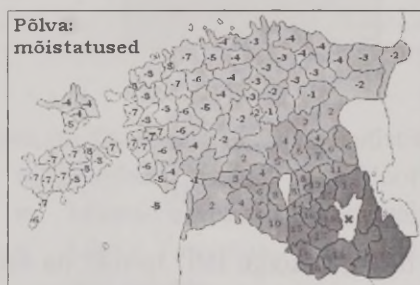
Regressiooniväli, kus x -teljel asuvad kihelkondi esindavate sõna- või tüübivalimite hulgad, y -teljel aga neile vastavad stereotüüpsuskarakteristikud, osutub reeglina mittelineaarseks. Vähimruutude meetodit vm statistilisi tehnikaid kasutades saab need väljad normeerida ja arvutada iga empiirilise xypunkti jaoks ta kõrvalekalde statistilisest normist stereotüüpsuse või unikaalsuses suunas. Kolme kõnealuse aine – eesti mõistatuste, vanasõnade ja murdesõnavara kohta on selliseid arvutusi ka tehtud. Eri ained ja eri arvutusviisid annavad mõneti erinevad tulemused, kuid üldpilt osutub ikka selliseks, nagu näha kolmel järgneval kartogrammil:

1) äärealade folkloor ja sõnavara on normist unikaalsem, sisemaa folkloor ja sõnavara stereotüüpsem, Kesk-Eestis (Järvamaal ning sellega külgnevail Viru, Põhja-Tartumaa, Põhja-Viljandimaa ning Põhja-Pärnumaa aladel) kõige stereotüüpsem;

2) Lõuna-Eesti folkloor ja murdesõnavara on keskeltläbi unikaalsem kui Põhja-Eesti oma; Kagu-Eesti aines on kõigist kõige unikaalsem.



Aine stereotüüpseuse / unikaalsuse suhted määravad ka üksikkihelkondade suhtlemispildi (seosetiheduse, nende materjali suhtelise sarnasuse) teiste kihelkondadega. Kui vaadata nt kihelkondade vahelisi seosetihedusi Internetis avaldatud kartogrammisarjades, mis tehtud murdesõnavara ja mõistatuste põhjal², siis näeme, et äärealade ning eriti selgesti Lõuna-Eesti kihelkondade normist tihedama suhtluse ala on keskeltläbi märksa väiksem ja eelistused ise märksa tugevamad kui Põhja-Eesti (eriti aga Kesk-Eesti) kihelkondadel. Toome siin näiteks Põlva ja Ambla kihelkondade suhtlemispildid:



Perifeeriad on kõigi maade folkloori- ja murdeuurijate jaoks kuldalad. Siin paiknevad enamasti “tugevad murded”, siin on rikkalikum folkloor kui südamaal, selles on säilinud rohkem vanu ja haruldasi nähtusi ning folkloori taandumine tervenisti on aeglasem kui südamaal. Ja mis samuti tähtis: perifeeriad on alad, mis vahendavad sõna- ja folkloorilaene naaberrahvastelt. Kalevi Wiik (1998) ongi Sirje Murumetsa dialektomeetrilisi töid analüüsides arvanud, et Eesti perifeeriade murdesõnavara unikaalsuse peapõhjuseks ei ole

² Nende aadressid on vastavalt:

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/MURRE/Index.htm>

ja

<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/LEVIK/coefs.htm>

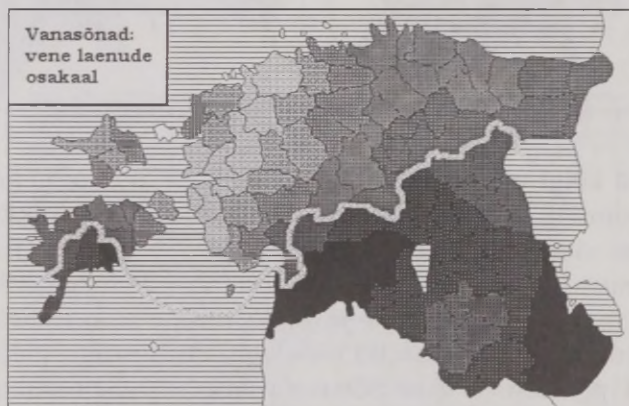
mitte mingi “sisekontaktide suurem tihedus” äärealadel, vaid just see, et laensõnade osakaal on perifeersete alade leksikas suurem kui sisemaal: rootsi keel on eesti keelt mõjustanud läänest, saksa keel Tallinna ja üldse Põhja-Eesti kaudu, soome keel põhja- ja kagusuunalt, vadja keel idast, vene keel kagust ja läti keel edelast.

Eino Koponen (1998) on hinnanud ja liigitanud Lõuna-Eesti sõnade etümoloogiat ja sõnalaene järgmiselt:

	sõnu kokku	neist kindlaid
a) vanu indoeuroopa laene	7	3
b) vanu balti laene	23	8
c) vanu germaani laene	16	5
d) slaavi ja vene laene	79	58
e) läti laene	42	28
f) ülem- ja alamsaksa ning rootsi laene	25	20

Näeme, et slaavi (eelkõige vene) ning balti (eelkõige läti) laenud on selles statistikas domineerivalt esikohtadel.

Lõuna-Eesti on kindlasti ka vene ja läti folkloorilaenude peamine “maaletooja”. See on juba statistiliselt tõendatud vanasõnade kohta (vt kaks alljärgnevat kartogrammi) ning peab arvatavasti paika ka mõistatuste puhul (vrd nt Salve 2002).





Kordame lõpetuseks üle meie statistilise vaatluse põhitulemused:

- perifeeriaste keele- ja folklooriaines on unikaalsem kui sisemaa oma;
- Lõuna-Eesti aines on unikaalsem kui Põhja-Eesti oma;
- Lõuna-Tartumaa aines on Mulgi omast *summa summarum* unikaalsem;
- Võrumaa aines on Lõuna-Tartumaa omast *summa summarum* unikaalsem;
- Setu aines on kõigist Eesti ainestest unikaalseim, sh ka teistest Lõuna-Eesti ainestest peajagu unikaalsem.

Kirjandus

- Ainsaar, Sirje 1990: Murdesõnakogude omavahelistest seostest, seosejaotuste struktuurist ja sümmeetriast. – *Arvutuslingvistika sektori aasta- raamat* 1988. Tallinn: KKI, 4–55.
- Kippar, Pille 1991: *Эстонские сказки о животных*. Doktoriväitekiri. Tallinn.
- Koponen, Eino 1998: *Etelävirron murteen sanaston alkuperä. Itämeren-suomalaista etymologiaa*. SUST 230. Helsinki.
- Krikmann, Arvo 1979: Some aspects of proverb distribution. – *Symposium: Mathematical processing of cartographic data*. Summaries. Tallinn: ENSV TA, 28–44.
- Krikmann, Arvo 1980: *Towards the typology of Estonian folklore regions*. Preprint KKI-16. Tallinn: ENSV TA.

- Krikmann, Arvo 1995: Lipitud-lapitud “Kommunaari” king: Mõistatused tänapäeva koolipärimuses. – *Lipitud-lapitud: Tänapäeva folkloorist*. Tartu: EKM & EKI, 33–58.
- Krikmann, Arvo 1997: *Sissevaateid folkloori lühivormidesse I: Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme*. Tartu: TÜ.
- Krikmann, Arvo 1999: Teateid tegelikkusest: eesti mõistatuste teaduslik väljaanne valmimas. – *Eesti Vabariigi teaduspreemiad 1999*. Tallinn: Eesti TA, 77–87.
- Krikmann, Arvo (koost.) 2000: *Tere teeles, tere meele, tere egalõ talolõ: Valik lõunaeeesti mõistatusi*. Tartu.
- Krikmann, Arvo, Karl Pajusalu 2000: Kus on keskmurde keskpunkt. – *Inter Dialectos Nominaque. Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000*. Koost. ja toim. J. Viikberg. Eesti Keele Instituudi Toimetised 7. Tallinn, 131–172.
- Kuusi, Matti 1954: *Sananlaskut ja puheenparret*. Helsinki: SKS.
- Miller, George A. 1951: *Language and Communication*. New York–Toronto–London: McGraw-Hill Book Company.
- Murumets, Sirje 1981: On Measuring Interregional Linguistic Communication. – *Symposium: Processing of Dialectological Data. Summaries*. Tallinn: ENSV TA, 43–80.
- Murumets, Sirje 1982: Eesti keeleala murdelisest liigendusest “Väikese murdesõnastiku” põhjal (I). – *Keel ja Kirjandus* nr 1, 11–17.
- Murumets, Sirje 1983: Eesti keeleala murdelisest liigendusest “Väikese murdesõnastiku” põhjal (II). – *Keel ja Kirjandus* nr 11, 615–623.
- Murumets, Sirje 1984: Regional vocabulary and lexical regions in Estonia. – *Dialectology. Quantitative Linguistics* 25. Ed. by H. Goebel. Bochum, 224–253.
- Paczolay, Gyula 1997: *European Proverbs in 55 Languages with Equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese*. Veszprém: Veszprémi Nyomda Rt.
- Salve, Kristi 2002: Brahhülogismidest, peamiselt mõistatustest läti ja (lõuna)eeesti suhete aspektist. – *Paar sammukest XIX. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*. Tartu: EKM, 87–118.
- Zipf, George K. 1968 [1935]: *The Psycho-Biology of Language: An Introduction to Dynamic Philology*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- VMS = *Väike eesti murdesõnastik I–II*. Toim. V. Pall. Tallinn: KKI, 1982 ja 1989.
- Wiik, Kalevi 1998: *Viron dialektometriikkaa*. Turku. Käsikiri.

Arvo Krikmann: On the Uniqueness of Southern-Estonian Folkloric and Dialectological Matter

In this article, the following problems are discussed:

1. With the aid of distribution maps of selected Estonian riddles, I aim to demonstrate that there is no dual distinction between “Southern-Estonian” and “non-Southern-Estonian” (or the local and the global, in general). Some riddles are known locally in the narrow sub-areas of Southern Estonia, while others are known mainly in the eastern or middle part of Estonia, including some parishes in the Mulgi or Võru areas. Others are spread over the whole of southern Estonia and in some adjacent parishes. Some riddles are known all over the Estonia, but contain specific local modifications, including southern-Estonian ones. The same holds true on an even larger scale: a Setu or Võrumaa proverb or folk tale most likely has a Russian counterpart, Mulgi riddles – a Latvian counterpart, Võru riddles often have both (cf. also Fig. on page 11–15). As Eino Koponen has shown, the same loan directions prevail in Southern-Estonian-dialect vocabulary, as well. There is also a lot of Finnic loans in Estonian folklore and dialect language, and the older Finnic substrate is generally better preserved in the peripheries (including Southern Estonia) than in the Central Estonia.

2. In the limit case, a Southern-Estonian proverb, tale, etc., can be a representative of a globally known folklore item. As Matti Kuusi has pointed out for proverbs, there exists a certain “golden fund” of charismatic units of folklore (probably not limited to proverbs only) capable of living long, wandering far, and getting deeply entrenched and popular in any place they arrive. Due to that, they begin, after eventual linguistic “domestication,” to feel even more like one’s “own” (e.g., “Southern-Estonian”) than the items of genuine local production.

3. The well-known Zipf’s law governs not only the frequency of the distribution of words in a natural text sample, but also of the folkloric items in some archival or other data: such a sample appears to consist of a large amount of “weak” or infrequent items, a small number of “powerful” or frequent items, and a medium number of medium power items (see Fig. on page 18). The distribution of “data carriers” (people, parishes, etc.) is, in turn, governed by other rules, different from this distribution one (see Fig. on page 20–21). The folkloric genre’s (or other part of repertoire) dynamic, uneven frequency structure enables us to statistically estimate and compare the degrees of “stereotypicalness”/uniqueness of a big enough sample of

folklore, including samples from different geographical origins. So far, such a taxation has been made for Estonian riddles, proverbs, and dialectal lexicon (see Fig. on page 24). The three cartograms persuasively show some constant regularities:

1) the folklore and lexicon of peripheral areas deviate from statistical expectation towards more uniqueness, those of inland regions – towards more stereotypicalness;

2) the southern-Estonian folkloric and lexical material is on average more unique than the northern-Estonian material, the Southeastern-Estonian being the most unique.

3) the degree of uniqueness / stereotypicalness of local material also determines the overall character of its density relationships with other areas (see Fig. on page 25): in the case of unique material, the “outer world” is sharply divided to “relatives” and “foreigners” and the plus-area is considerably narrow; in the case of stereotypical material, the picture of differences is much flatter and the plus-area much larger.

LÕUNAEESTI TERRITOORIUMI JAOTUSED RAHVAKALENDRI TAVANDI NÄITEL

MALL HIIEMÄE

Folkloorikogudes leiduvate arhiivitekstide kartografeerimist on eesti rahvaluuleteaduses viljeldud juba ligikaudu kolmveerandsada aastat, kusjuures üks olulisi eesmärke on olnud rahvusvaheliste kultuurikontaktide väljaselgitamine. Ühe ja sama rahva geograafilise asuala folkloorinähtuste levikupildi erisusi põhjustavate tegurite analüüs on jäänud mitmel põhjusel tagaplaanile. Seoses lühivormide leviku problemaatikaga märgib Arvo Krikmann: “Seletuskatseid on üldse tehtud vähe, neist vähestest on paljud olnud edutud ja seletused jäänud enamasti hüpoteesideks, mida pole võimalik tõestada ega kummutada” (Krikmann 1997: 236–237). Võrreldes nt materiaalse kultuuri või keelenähtuste geograafilise leviku selgitamisega on folkloori puhul tegemist suurema hulga mõjuritega, ühtlasi on vähegi vettpidavate otsustuste tegemiseks vaja märksa enam taustinformatsiooni, nendib Krikmann ja toob folkloori puhul esile mõjustatuse looduskeskkonnast, sotsiaalsetest oludest (nt sõjad, taudid, ränded) ning keelelised faktorid (samas, lk 236).

Pole raske märgata, et folkloori lühivormide levikupildi kujunemises ongi keelenähtustel väga oluline roll. Kui kõrvale jätta kalendrivanasõnad, pole rahvakalendri ainestiku levikupilt kaugeltki nii mosaiikne, stereotüüpseid vormeleid kasutatakse märksa vähem. Olulised on usundist lähtuvad sisulised erinevused, olgu tegemist ristiuseelsesse aega ulatuvate kultuurikihistustega, sünkretismi-ilmingutega või ristikiriku kaanoneid järgiva tavandiga.

Suures plaanis on Eestimaa etnograafilised, keele- ja folkloorirajoonid määratletavad ilmakaarte-orientatsiooni järgi (nt Ida-, Lääne-, Kirde-, Kagu-Eesti), ent tegelikult on eri kultuurinähtuste esinemise levi üsnagi erinev. Võib-olla saab uurimistel kasuks olla hästikattuvate levikupiltide väljaselgitamine ning tähelepanu pööramine nähtustevaheliste piiride sagedase kattumise fenomenile. Rahvakalendri tavandi geograafilise paiknemise vaatlusel on alljärgnevas vähem tähelepanu pööratud difuusse ja häguse levikupildiga ainestikule ning enam keskendutud piiritletavatele tervikaladele. Artiklis esitatud levikukaardid on pärit teosest “Der estnische Volkskalender” (Vk), viidatud on ka köideteseeria “Eesti rahvakalender” (ERK) lehekülgedele. Näiteks tekstid on Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest.

Lõunaeestilise rahvakalendri esindavusele on Ülo Tedre tähelepanu juhtinud seoses nimetatud köideteseeria retsenseerimisega. Miks seeria koostaja

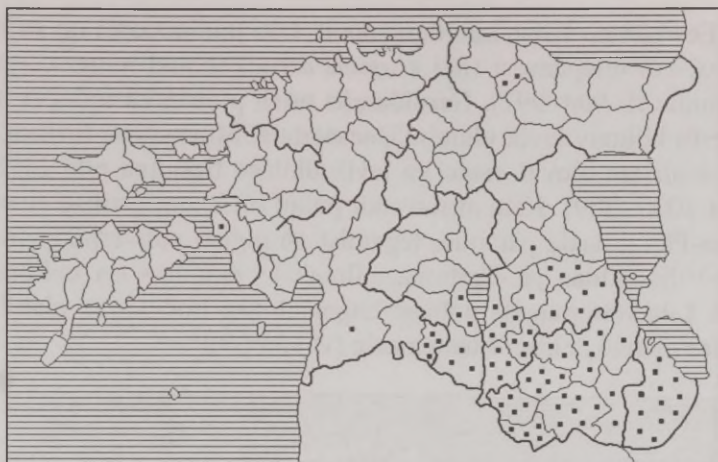
eelistus kuulub lõunaeestilisele kalendripärimusele, küsib retsensent ja toob mitmeid oletusi: koostaja subjektiivne meeldumus, keskmisest tihedam kogumistöö Lõuna-Eestis, Setu alal kauem püsinud arhailised jooned (Tedre 1982; 1988). Tegelikult seisneb lõunaeestilise ainestiku põhjaeestilisest suurema esindavuse *resp* esindatuse põhjus selles, et lõunaeestiline ainestik on tõepoolest rikkalikum ja mitmekülgsem kui põhjaeestiline.

Kalendritavandi kujunemisprotsessis on eriti oluline olnud roomakatoliku usu kauasem püsimine Eestimaa lõunaosas: 1561. aastal läks Põhja-Eesti protestantliku Rootsi alluvusse, katoliikliku Poola valitsemisaeg maa lõunaosas kestis aga veel 70 aastat. Kindlasti mõjustas kalendrliste erijoonte kujunemist Eesti administratiivne jaotumine Eestimaa ja Liivimaa kubermanguks ning Liivimaa jäämine Põhja-Eesti suhtes perifeerseks alaks. Setu ala liideti ametlikult Eestimaa alla alles 1920. aastal. Nimetada tuleb teiste rahvaste naabruse ja nii Ida kui Lääne kultuurihoovuste mõju.

Uuri ja käsutuses olevate 19.–20. sajandi kalendritavandi kirjapanekute vaatlusel selgub, et üks sageli kattuvaid põhjapoolse ja lõunapoolse ainestiku eraldusjooni kulgeb mitte horisontaalselt, vaid diagonaalselt liinil edel–kirre. Kartograafilise töömeetodi kasutajaile pole see uudiseks. Jutt on nn Pärnu–Narva liinist. Selle liinini ulatuvad oma leviku poolest õpetused vaadata mihklipäeval, kas karjast koju tulevatel loomadadel on kõrsi suus – selle järgi ennustatakse, kas talvel tuleb söödast puudu (ERk V: 158). Samasugune levikupilt kujuneb soovitude põhjal, mihklipäevase tuule suunda jälgida, sest samast kandist jäävat tuul puhuma kogu talveks (ERk V: 190). Niisiis ei järgi see küllaltki hajuv kultuurinähtuste piirijoon maakondade piiri, vaid rahvakalendri järgi otsustades jääb Pärnumaa põhjaosa enam Lääne-Eesti mõju sfääri. Kirde-Eestis aga on Peipsimaa äärealade kultuurisuhted olnud sedavõrd intensiivsed, et siin saab Pärnu–Narva diagonaal enam-vähem sirgjoonena püsida.

Komme varahommikul väljast oksaraagu ja laaste tuppa tuua, et toojal oleks hea linnupesade leidmise õnn, seostub kõnesolevast liinist lõuna pool suure neljapäeva ja/või suure reedega. Põhjapoolses traditsioonis kuulub see komme paastumaarjapäeva juurde, Pärnu–Narva liinist lõuna suunas paikneb aga omapärane n-ö segavööde, kus on kõrvu nii põhja- kui lõunaeestilised tähtpäevaorientiirid (ERk II: 60–61). Ette tuleb levikuid, mis ei ulatu Pärnu–Narva jooneni, vaid piir kulgeb sellest lõuna poolt, kusjuures diagonaali kalde jääb üldjoontes samaks (vt kaart 1).

Järgmise näite puhul on tegemist Põhjala kultuurihoovuse kagupiiriga. Muinas-Skandinaaviaga ühisest ristiusueelsest jõulutavandist pärit komme õlgede lakkeviskamisega tuleva aasta saake ennustada on Eestimaa kagunukas võõras (vt kaart 2).



Kaart 1. Jaanilaupäeval torgatakse õnnelilled tuleviku ennustamiseks vartpidi seinaprakku (Vk: 142).



Kaart 2. Mis liiki viljakõrvi parte külge rippuma jääb, seda liiki vili kasvab hästi (Vk: 258).

Peamine piirkond, kuhu lõunaestilised nähtused ulatuvad, hõlmab Põhja-Viljandimaa ja Põhja-Tartumaa, kus domineerib siiski põhjaestiline aines.

Hoopis haruldane on levikufrondi ulatumine vastu kagu-loode liinil kulgevat diagonaali. Kui ühendusjoon tõmmata Räpina ja Risti khk vahele, jääb sellest lõuna poole ala, kus lauritsapäeval on kehtinud tuletegemise keeld (Vk: 173). See on levikupilt, mis kajastab Lääne-Euroopa kultuurihoovuse

jõudmist Eestisse nii lääne kui lõuna poolt. Läti traditsioonis on kujutus lau-
ritsapäevast kui tulepäevast (läti *k uguns diena*) seotud mitmekülgse tavan-
diga (vt Šmits II: 994–997). Haruldaseks tuleb pidada ka seda, et niisugune
Lõuna-Eestit hõlmav levik ulatub läänesaartele. Mõistatuste levikul näib sel-
line pilt tavalisem olevat, nagu ka levik ühtlase frondina piki Läti piiri (vt
Krikmann 2000: 309). Kalendritavandi puhul on lõunaeeetilise ainese ulatu-
vus Lõuna-Pärnumaale pärsitud, tegemist on pigem puhveralaga, nagu seda
on Põhja-Viljandimaa ja -Tartumaa. Ilmekaks erandiks on kiikumiskombe
levikupilt. Lihavõttepühade puhuse kiigeldamise traditsioon ulatub Lõuna-
Eestist Pärnumaale ja isegi Läänemaale (vt kaart 3).



*Kaart 3. Teated kiikumisest lihavõttepühadel. Põhja-Eestis al-
gas kiigeldamine suvistepühadest, lihavõttepühade aegu hüpati
lauda (Vk: 94).*

Mulgimaa dominandiga levikupildi iseloomustamisel tuleb esile tõsta
tuumikala selgepiirilisust (vt kaart 4).

Võrreldes mõistatuste levikuga on kalendrinähtuste ulatumine mulgi alt
Pärnumaale tagasihoidlik (vt Krikmann 2000: 312–319). Mulgimaa seotus
idapoolse alaga, s.o Lõuna-Tartumaaga on ilmsem, kuigi tundub arhailisema
traditsiooni puhul vaoshoitum kui hilisema, 20. sajandil veel aktuaalsena
püsinud traditsiooni puhul. Hästi kompaktsed on ohverdamisriituse leviku-
alad. Teateid kuke ohverdamisest jüripäeval hobusetallis, et hobused oleksid
tugevad, on Karksi, Helme, Rõuge, Otepää ja Sangaste kihelkonnast (Vk:
110); teated kanaliha söömisest lambalaudas kadripäeval on pärit Tarvastu,
Halliste, Karksi, Helme ja Sangaste kihelkonnast (ERk VI: 171); ka teated



Kaart 4. Teated omaperejaanitulest Mulgimaal rituaalsete toitudega ja karja ajamisega ümber jaanitule ning jaanitule tungla pistmisest kapsapeenrasse Setumaal, et kasvaksid suured kapsapead (Vk: 142).

seapea söömisest toomapäeval on samuti lähestikku paiknevatest kihelkondadest – Paistust, Tarvastust, Karksist, Helmest ja Sangastest (Vk: 266). Lätimaal kuulub kukeliha söömine ja hobusele antavate kaerte tilgutamine kukeverega enam kui ühele tähtpäevale. Nii on toimitud jüripäeval, mihklipäeval ja mardipäeval (Šmits II: 749–750; Šmits III: 1258–1259; 1188–1189). Leidub üksikasjalik mardipäeva ohvritoimingu kirjeldus 1832. aastast. – Kukk viidi talli, temaga käidi vastu päeva ringi ümber iga hobuse, seejärel tapeti ja linna verega määrati akna- ja uksepiitu. Uksele tõmmati rist. Vara enne hommikuvalget tuli peremees poistega talli kukeliha sööma, kõrvale võeti karaskit ja joodi õlut. Loomalaudas kordus sama, kuke asemel tapeti kana ning selle sõi perenaine koos tüdrukutega (Šmits III: 1188–1189).

Mis ka ei ole põhjuseks (toimingu salastatus, idenditeeditaju ei lase võõrast omaks võtta), kuid tegemist on usundiga tugevalt seotud talitustega, mis ei ole alati oma tuumikala piiridest kaugemal kodunema.

Mulgimaalt (peamiselt Halliste ja Karksi, vähem Paistu kihelkonnast, üksikteateid on veel Saarest, Sangastest, Urvastest jm) on fikseeritud omapäraselt vastla kottiajamise kommet.

“Vastlapäe, sis aetse vaslat kotti. Miis lannü üles, tõine oiab all kotti kinni, et see viskab ülevalt mõne looma sinna kotti. Ei ole muud kedägi tullu, ku ollu must kass säääl üleven. Must kass om irmus kah, silmä elgive pään. Mehe pellänu, et tont om. Miä ütli kah tõise tüdrukul, et ma lää vastalt kotti aama. Tõine tüdruk ois sis kotti all, mia visasi vett kapage tüdrukul

kaala, sii olli miu vasla kotti aamine.” ERA II 285, 266/7 (38–39) < Halliste khk – S. Lätt < emalt, Liisa Kutti, 62-a (1939–1940).

Eestist on kirjanekuid veerandsada, komme taas lätlastega ühine (vt Šmits III: 1213–1214). Tegemist on sissevedamismänguga, millel kunagi on olnud maagiline tähendus (analoogilisest toimingust luutsipäeval on teateid Põhja-Tartumaalt). Arvata võib, et vastla kottiajamise komme, olgu tõrjemaagilise või mängulise otstarbega, on mulkidel kultuurilaen lõuna-naabritelt. Kuid samahästi võib tegemist olla kaugemas minevikus vägagi laialt levinud tõrjemaagilise võttega, mis rahvaluulekogumise aegadeks oli mujal juba unustusse jäänud.

Vanapärase traditsiooni kauasem säilimine iseloomustab Mulgimaa hingedeaja-pärimust. Eesti Rahvaluule Arhiivi põhiekspeditsioone Mulgimaale on toimunud viiel korral, kindlasti on kogumistöö ebaühtlus (nt unikaalse hingesandiks käimise või tuhkapoisi teise peresse viimise kombe kohta käivate kombekirjelduste osas) levikukaartidele “müra” lisanud, kuid üldjoontes võib enam kokkukuuluvaks pidada Halliste–Paistu–Tavastu–Karksi kihelkondi. Lähinaabrusest liituvad siia teistest hõlpsamini Viljandi khk ja Võrtsjärve idakaldalt Rannu khk. Veidi lõdvemalt on dominantalaga seotud Helme khk.

Lõuna-Tartumaa kalendritavand on Mulgimaa tavandiga võrreldes heterogeenne ja hajuv ega moodusta piirdunud kontuuriga folkloorirajoone. Lõuna-Tartumaa on pigem puhverala, ühisjooni on nii Põhja-Tartumaa (üldse Ida-Eesti) kui Mulgimaa ja Võrumaa. Lähinaabruses leidub suhteliselt palju Lõuna-Tartumaa jooni Tartu-Maarja kihelkonnas. Piir Lõuna-Tartumaa ja Võrumaa vahel on pigem mõtteline kui kalendrinähtusi selgelt eraldav.

Erijoonte poolest äratav tähelepanu paastumaarjapäev, Lõuna-Eestis kannab see kapsamaarjapäeva nimetust. Tähtpäeva tavandisse kuulub mitmekülgse kapsakasvu edendamist taotlev kombestik ka Lõuna-Tartumaal. Suurte ülepannikookide küpsetamise komme, et kapsastel laiad lehed kasvaksid, on hästi populaarne mõlemal pool Tartumaa–Võrumaa piiri.

“Kapstmaarjapäiv. Ütelisi pandas ka sedä tähele, kas koogi häste laja saava, sest kui laja koogi saava (neid kuuke valetas luitsaga, sis saap mõni lai ja mõni jääp ahtakeseks), siis saavat eeltuleval aastal hää kapsta.” H II 29, 636 (7) < Vönnu khk, Kastre v – J. Suits (1888).

Etnograaf Aliise Moora nimetab pannkooke suhteliselt hiliste rahvatoitude hulgas (polnudki panne ega jahvatatud ka nisupüüli). Ajalistele muutustele viitab järgmine tekst:

“Ku suure koogu küdsät, kasuse ää suure kapstalehe. Nisujahust koogi, viimätsel aol püüglit. Tsaarivalitsuse aig pääkunts.” RKM II 226, 21 (15) < Sangaste khk, Mäeküla – S. Lätt < Karl Moorits, 72 a (1867). Pannkookide eelkäijaks olid mitmesuguse küpsetusviisiga paistekakud, sh karask (Moora

1991: 123–124). Et kakukujulised küpsetised kapsapea-taolistena kapsakasvu edendamise funktsiooni täita said, selle kohta on sadade kirjapanekute seas vaid üksikuid sõnaselgeid teateid: “Tehti pannkooke. Kui paksust taianast, sis olliva kapstapää, ja kui õhukese, sis olliva kapstalehe” (Otepää, 1982). Kombekirjeldustes võivad eri käitumisjuhised sageli ridamisi loetletud olla.

“Küpsetatakse “lako vatsko” tähende, et suvel laiad kapstalehed saaks. Naesed, kes neid küpsetanud, pannud ise valged tanud päha ja laulnud: “Suuri päid ja lako lehti”, et suured ja valged kapstapead saaks. Keritud ka lõnga, et kapstapead kõvad saaks kui lõngakerad. Juuakse ka tublisti “puna”. H II 32, 613/4 (54) < Räpina khk – J. Poolakess (1889).

Kõnesolev uskumuste- ja kombestikukompleks ei hõlma siiski ühtlaselt kogu Lõuna-Eestit. Õigeusklikele lihavõttepaastu pidavatele setudele pole selline tegutsemine nähtavasti sobinud. Mis asjaolud on takistanud pliinitüüpi ülepannikookide küpsetamise kombe levikut Mulgimaale, seda on raske öelda. Mujal näib olevat see “uuendus” ilma eriliste probleemideta vastuvõttu leidnud: “Kellel es ole koogijahu, tuu tegi karaskit” (Rõuge, 1977). Võib-olla takistas tugeva idenditeeditajuga Mulgimaal kombe omaksvõtmist sinne kohalik mis tahes jahuküpsetisi keelav uskumus. Kinnituseks on tuua vaid üksainus sellesisuline üle saja aasta tagune kirjapanek: “Kui maarjapäeval levapätsi tehakse, siis songivad sead rüga” (Tarvastu, 1894). Lõuna-Tartumaa läänepiirilt vastu Mulgimaad leidub arhiiviteateid, millest selgub, et leiva küpsetamine olnud soovitatav.

“Paastumaarjapääväl (niinimetet kapstamaarapääväl) küdsetes nisuvatska (leiba) ja lüvväs enne ahjupandmist lapju pääl õige lakja, sellep[ärast] et sis kasvavad kapstalehe hästi laja.” H II 31, 778 (6) < Sangaste khk, Laatre v – K. Gross (1888–1889).

“Kui maarjapäivil leiba küpsetetas, siis kasvava suure kapustalehe.” H III 10, 57 (11) < Puhja khk, Suure-Konguta v – P. Kalk (1888–1890).

Kombekirjeldus Võrumaa läänenukast juhib tähelepanu arvatavalt vanemale uskumusteringile: et toitu jätkuks ka edaspidi, ei tohi paastumaarjapäeval ahju tühjaks jätta.

“Ja maarjapääväl ei ole keäke ahupaand (ahju põrand) pallas jättänü, kui leibä ehk karaskit tetä ei ole olnu, sis lõigatu leevapätsi otsast kikk ehk murukene ja pantu ahupaane pääle.” EKS 22, 9 < Karula khk, Kaagjärve v – J. Sööt (1907).

Analoogse sisuga kirjapanek on Lutsist: “Kapstamaafa pandas paazõ pääle (ahju) vatsk (leivast) hofs peopezä vai kiirme (vokipooli ratake) suuruki. Kui pole vatska panna, siis kas või kartulaidki.” ERA II 70, 581/2 (14) < Lutsa kreis, Põlda v, Suure-Tsäpsi k – P. Voolaine < Tekla Jarošenko, 57 a (1934).

Peakammimise keeld maarjapäeval, et ussid suvel kapsaid ei kahjustaks, on tuntud kogu Lõuna-Eestis, kaasa arvatud Mulgimaa ja Setumaa (ERk II: 52). Nõue kerida suuri lõngakerasid, et kasvaksid suured kapsapead, on seevastu Setumaal võõras (vt kaart 5).

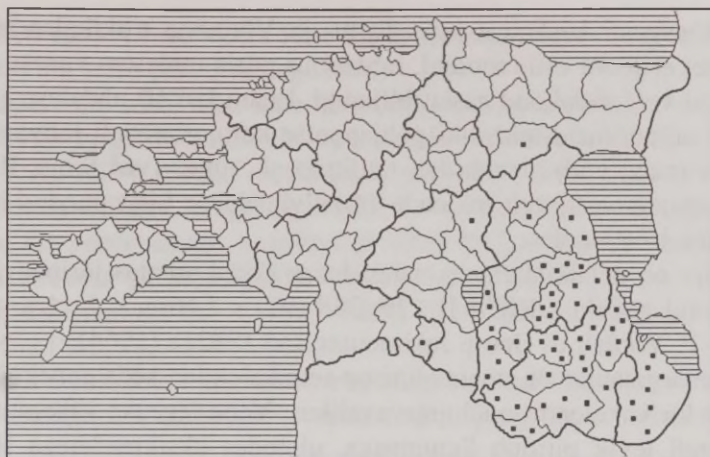


Kaart 5. Paastumaarjapäeval tuleb suuri lõngakerasid kerida, et kasvaksid suured kapsapead (Vk: 81).

Eespool oli juttu tähtpäevadest, mille kohta on teateid ohverdamistoimingutest Mulgimaal. Ohvritoimingu kirjeldus põrsa tapmisest ja liha viimisest *vanatondile* kiviahervare alla pärineb Tarvastu korrespondendilt. Mihkclipäeva toiduks oina või lamba tapmisest on teateid kogu maalt. Ometi pole lõuna-eestilise levikuga komme – mihkclipäeval karjas oinast või kitse kolm korda ümber kivi ajada – sobinud Mulgimaa kalendri tavandisse (vt kaart 6).

Seda enam tuleb arvata, et kuigi kirjelduste järgi otsustades näib tegemist olevat pelgalt meelelahutusliku ja ajaviitelise toiminguga, on komme sellisena välja kasvanud viimase karjapäeva ohverdamisriitusest. Tundub küll, et mulgi alal pole kõnesolev komme isegi mängulisena vastuvõetav olnud. Ühe mõjurina tuleb arvesse talude varane päriseksostmine ja karjakoplite rajamine, mille tõttu karjaskäimiseks polnudki enam vajadust.

Võrumaal on Lätis ja Eestis ühise kalendritavandi puhveralaks Karula, Hargla ja Rõuge khk. Nt on keeld jakobipäeval heina teha (vrd Šmits III: 1422–1423) tuntud Karula, Hargla ja Rõuge khk. Hea linakasvu taotlusest liulaskmisega jõuluajal on teateid Karulast ja Harglast, üksikuid kirjanekuid on veel Sangaste, Urvaste, Rõuge ja Räpina kihelkonnast (Vk: 294). Ka see komme on lätlastega ühine (vrd Šmits IV: 2086). Varasemates teadetes Võrumaalt pole vastlapäeva liulaskmise päevaks loetudki, hiljem



Kaart 6. Mikkliapäeval ajavad karjused oinast kolm korda ümber kivi, et lumi rutem maha tuleks (Vk: 189).

pääses uus tärnin siiski domineerima.

Ehedamana kui mujal Eestis on Võrumaal säilinud teave kuukalendri kõvadest ja pehmetest aegadest.

“Noorõ kuuga ei tohõ (kuu 1 nätäl ja 3 üüdpäivä vana, sõs um ega kõrd pehme aig) ütegi tarvitus- ega riidapuud, niisama kah palkõ rakku – saava pehme, mädänese ruttu ja mõnikõrd lätvä riidan puu kasuma.” H II 51, 457 (6) < Rõuge khk – P. Ruga (1894).

Ajaarvestamisega on seotud ka arvatav muinaskalendri relikt – külvinädalate loendamine enam kui 10-nädalase perioodina (vt kaart 7).



Kaart 7. Teated 13-nädalasest külvinädalate perioodist (Vk: 22).

Alates 19. sajandi keskimest pole Tartu- ja Võrumaa trükikalendrites seda regionaalset erijoont esile toodud, rahvasuus püsis mälestus vanast arvestusviisist siiski veel sadakond aastat hiljemgi. Enam kui 10-nädalasest nädalate perioodist on andmeid teisteltki põhjapoolse kultuuriareaali rahvastelt, kuid Lõuna-Võrumaal võib oletada läti traditsiooni "tuge" (vrd Šmits III: 1610). Lutsi keelesaare eestlastelt on teade 14 külvinädalast kirja pandud isegi veel 20. sajandi teisest poolest.

"Jüripäiv on nelätõiskümnes nätäl. Jakapääväst arbatas jüripääväni nelli-tõiskümmend nädälit." RKM II 179, 348 (91) < Lätimaa, Ludza maakond, Pilda kn – P. Voolaine – Jeesp Jakimenko, snd 1882. a (1964).

Kõige märgatavamalt omanäoline on setu kalender, seda ennekõike erinevuste tõttu kirikukalendrite tähtpäevalikus. Vene õigeusu vähemtuntud pühade tavandi levik piirub Setumaaga, ulatudes üksikteadetega Räpina ja Vastseliina kihelkonna alale (vt kaart 4). Setumaad võib iseloomustada kui idaslaavi kultuuri väravat ja soome-ugri kultuuri kunagist kontaktala. Näiteks tõnisepäeva kombestikis võib hoomata kaugeid analooge mordva tavandiga (Hiimäe 2001). Selgesti märgatav on nt Püha Jüri kultuse ja jüripäeva tavandi tulv Eestimaa kaguväravast, see ulatub kaugele ja seguneb kultuurihoovusega Läänest. Need kirikukalendri tähtpäevad, mida naaberterritooriumi kirik ei aktsepteeri, võivad endaga liita samasisulist folkloori, ilma et toimuks ühtlustumist daatumite osas. Kujutlus madude maaseminekest sügisel seostub vene-õigeusu alal vissenjapäevaga (14. september), mujal Eestis ussimaarjapäevaga (8. september). Setu rahvapärinus on taaski püsinud vanapärasemana, tähtpäeva juurde kuulub hoiatusmuistend.

"Viisinjapäävä (ristileidmise päev) ei mindä mõtsa, midäge otsma, tuuperäst, öt siss tulõva hussi takah. Innevanast oll üts naane lännö mõtsa, marjo korjama ja oll saanu üte hussipargi mano, a hussi nakseva naist takah virotama, tsut kättesaamisel oll visano särgi säläst maha, siss pässe esi ar, tõõsöl pääväl läts kaema, mis särgil hädä om, a särk oll kõik hussöl läbi käüt ja mulka täüs jüret." ERA II 151, 651 (30) < Setumaa, Mäe v., Suure-Rõsna k – T. Ilvik – Darja Ilvik, snd 1879. a (1937).

Setu alalt on fikseeritud palju vanapäraseid kombeid. Kiikumise selline vorm, kus, näod vastastikku, lauastel seistes kordamööda üles hüpati, oli minevikus laiemalt levinud kui seda näitavad 19.–20. sajandi rahvaluulekogude andmed. Põhja-Eestist on teada piirkond, kus lihavõttepühadel harrastati lauahüppamist (vt kaart 3). Setumaalt ja ka Vastseliina khk on teada, et kiiguti urbepäeval (lihavõtte-eelsel pühapäeval), seejuures mitte seistes, vaid keskelt kõrgemale toetatud roika või laua otstel istudes. *Tsõõtamise* (ka: *tsõõkatamine*, *urpõtemine*) juurde kuulus vastav laul. Varianditi kordub selles laulus sõna *kelt* (st kuivatatud kala – nii paastuaja kui ka paastumaarja-

päeva tähtis toit). Ühest Veera Pino kirjapanekust selgub, et paarilisest tsõõkataja jäeti lati teise otsa üles nagu kelt.

“Urpõpäiv om nātāf aigo inne lihavõõdõt tuul pühapääväl. Sis latsõ’ olli-mõ’, sis kygõ veiga oodimõ’, sis urpõtemme’. Roodas aija pääl, tõõnõ kaald alla, ütš üteh, tõõnõ tõõsõh otsah. Pada pansimõ perse ala, muidõ jäi perse veiga halusast. Sääntse korgõ’ aija’ olliva’ – tõõna-aid, sis sääl aija otsah. Sis kiä oll määne kergepäkene, tuud kaaldi tõõnõ üles, ne lasõke-es inäp alla. Sis eiš alomatsõ otsa pääl laulge, õt “kuiva, kuiva kelto”. A tuu sääl üleväh kungos pääle. Tuu oll kuivamine.” RKM II 51. 20 < Setumaa, Mäe v – V. Pino – Irina Pino, snd 1894. a (1949).

Setumaalt võib leida jälgi selle meelelahutuslikuks kujunenud kombe kunagisest maagilisest otstarbest – miks muidu peres lapsi lausa sunniti kii-kuma.

“Mälehtë, ku’ esä ai vitsaga tarõst vällä tsõõkatama... sis pidi kyik päiv vällä tsõõkatama. Õdakult, ku’ tarrõ tulli, olli nii väsünü’, õt jõvva-s midägi tetä’. Õs taha’ midägi, jõvva-s midägi tetä’. Õs taha’ midägi, jõvva-s õigõhe süvväki’.” ERA II 296, 566/7 (3) < Setumaa, Meremäe v, Tepija k – N. Koplimägi < Taarka Leppoja, 50 a (1941).

Suuremate kultuuriipiirkondade ühisjooned ja tavandi genees tuleb mõnikord ilmsiks mitmete levikurajoonide omavahelise võrdluse kaudu. Nt keeld ristipäeval (taevaminemispühäl) lille või oksa murda, ristipäevane töökeeld, neljapäevase töökeelu järgimine neljapäevadel kevadiste põllutööde aegu, tabuline *lapu diena* (lehepäev) lätlastel, on eeldustekohaselt pärit risti-usueelsest ajast ning neid ühendab maapuhkuse nõue. Ühisjooned on 19.–20. sajandi võrdlusmaterjalis täheldatavad nii Lõuna-Eesti kui põhjapoolse Läti, ent ka liivi, lutsi ja vadja-isuri rahvakalendri allikmaterjalis.

Üldhinnangus on rahvakalendri tavandi kõige piiritletumad ja kompaktsemad lõunaestli alad Mulgimaa ning Setumaa; vanapärasuse poolest väärib nende kõrval esiletõstmist Võrumaa lõunapoolne osa. Kuigi folkloorirajoonide väljaselgitamine ja levikutendentside põhjendamine on käesolevas artiklis kas allikmaterjali liiga väikese hulga, kogumistöö ebaühtluse, uurija erialase ühekülgisuse vms põhjusel mõneti oletuslik, ei kahanda see kartografeerimise kui töömeetodi väärtust. Sedapuhku tuli ehk esile see, et pooleteise aastasaja jooksul talletatud suhteliselt hiline allikmaterjal ei ole kuigi veenev tõestama traditsioonikandjate endi migratsioone või ka lihtsalt elukohavahetusi. Folkloori levikualade kujundajaks on enamasti paljud muud asjaolud.

Kirjandus

- ERk = Hiimäe, Mall. *Eesti rahvakalender*. II: 1981; V: 1991; VI: 1994. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum.
- Hiimäe, Mall 2001: *Mordva rahvakalender*. <http://haldjas.folklore.ee/rl/folkte/sugri/mordva/rk>
- Krikmann, Arvo 1997: *Sissevaateid folkloori lühivormidesse* I. Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme. Tartu Ülikool. Eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool.
- Krikmann, Arvo 2000: *Tere tee, tere mee, tere egalõ talolõ. Valik lõunaeesti mõistatusi*. Tartu.
- Moora, Aliise 1991: *Eesti talurahva vanem toit. II. Joogid, leib ja leivakõrvane*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.
- Šmits, Pēteris: *Latviešu tautas ticējumi*. II: 1940; III: 1940; IV: 1941. Rīga: Latviešu Folkloras Krātuves materiāli.
- Tedre, Ülo 1988: "Eesti rahvakalendri" järjekordsetest köidetest. – *Keel ja Kirjandus*, 508–510.
- Tedre, Ülo 1982: Kaua tehtud – kaunikene. – *Keel ja Kirjandus*, 438–439.
- Vk = Mall Hiimäe. *Der estnische Volkskalender*. FF Communications 268. Helsinki 1998: Suomalainen Tiedeakatemia.

Mall Hiimäe: Divisions of Southern-Estonian Territory as Folk Calendar Rituals as a specimen

This article looks at the divisions of Southern-Estonian territory based on folk calendar materials. Generally, Estonia's ethnographic, linguistic and folkloristic regions are defined geographically (east, west, northeast, south-east), but actually the dispersion of different cultural phenomena is quite different. Based on an overview of the written descriptions of calendar rituals in the 19th-20th century, it has become clear to the researcher that one of the division lines between the north and south runs diagonally southwest to northeast (the so-called Pärnu-Narva line) instead of horizontally.

One can see this on the map:

Map 1. On St. John's Day (*Jaanilaupäev*) fleabane flowers are stuck by their stems into a crack in the wall in order to make predictions (see page 33).

Map 2. During Christmas, different types of straw are thrown against the ceiling. The type of straw that remains hanging on the bars used for drying grain indicates which type of grain will grow well (see page 33).

Map 3. Swinging messages during Easter. In northern Estonia, swinging began from Whitsunday; during Easter, swinging is done on a see-saw (see page 34).

Map 4. Messages from a family's St. John's fire in Mulgimaa come with feeding it ritual food, taking care of business in the farmyard around the St. John's fire, and the pricking of cabbages with material from the St. John's fire in Setumaa in order for cabbages to grow big (see page 35).

Map 5. On Annunciation Day, one should wind a large ball of yarn in order for cabbages to grow big (see page 38).

Map 6. On Michaelmas Day, circle the pigs in the farmyard three times with a stone in order for the snow to come quicker (see page 39).

Map 7. Messages of the 13-week sowing period (see page 39).

In southern Estonia, Annunciation Day is called cabbage Mary Day (*kapst-maarjapäiv*). Around this holiday, the rich set of traditions in southern Estonia gets attention. The Annunciation Day traditions and belief in Võrumaa and Southern Tartumaa are very similar, but in both Setumaa and Mulgimaa conflicting beliefs are often found.

The biggest, common cultural features and ritual genesis sometimes even emerges through a comparison between different zones of circulation. For example, the prohibition of ripping flowers or branches on Ascension Day, the work ban on Ascension Day, the prohibition of working on Thursday on the following Thursday during the springtime farming season, the taboo *lapu diena* (Leaf Day) for the Latvians, are supposedly from the pre-Christian time and are linked with recommendation to let land lie fallow. The common features found in the comparative material from the 19th–20th century were observed not only in southern Estonia, but also in the northern part of Latvia. These are also in the source materials of the Livonian, Ludza, and Vadjajzorians folk calendars. In sum, in southern Estonia, the folk calendar celebrations are most defined and compact in the areas of Mulgi County and Setu County; with regard to antiquity, it is worth calling attention to the southern part of Võru County.

LÕUNA-EESTI REGIVÄRSIST

MARI SARV

Regivärsivorm on olnud Eestis üldtuntud loomekeel oma piirkondlike erijoontega. Võtsin eesmärgiks selgitada lõunaeeesti regivärsi meetrilist eripära ja iseloomulike tunnuste leviala.

Regilaulude värsiehituslik koostis

Regilaulude värsiehitusliku koostise üldised proportsioonid eesti eri alade regilauludes annavad meile aimu ka lõunaeeesti regivärsi eripärast. Ülevaate saamiseks jagasin analüüskorpuses, mille moodustavad viissada värssi igast Eesti kihelkonnast, värssid ehituse järgi nelja rühma: klassikalise kalevalamõõdu ja ka silbilis-rõhulise trohheuse skeemiga sobivad **vältelised** (nt *tii sa / jõhvist / piitsalkõnõ*) värssid, kalevalamõõdule tunnuslikud nn **murtud** (nt *minge / ti milhe malgama*) värssid, silbilis-rõhulises trohheuses ja eesti regilaulus tavalised **rõhulised** värssid (nt *otsan / uutva / ugallasõ*) ning ülejäänud ehk **erandlikud** värssid³. Niisiis püüdsin värssid sobitada kaheksapositsioonilisse värsimalli, lähtudes sellest, et regiviiside rütmstruktuur koosneb tavaliselt kaheksast võrdpikast vältusest ning et üldjuhul sobituvad tekstid üldise rütmimalliga ega ole enamasti kindla viisiga rangelt seotud. Arvestades viiside ja tekstide seondumise omalaadsust setu lauludes, olen need siinsest vaatlusest välja jätnud.

³ Põhjalikumat infot analüüskorpuse kohta vt Sarv 2001: 239–240. **Vältelised** värssid (esindavad silbilis-rõhulis-**vältelist** trohheust) – värssi kuuluvad mitmesilbilised sõnad algavad pika silbiga, mis paikneb paaritus värsipositsioonis. **Murtud** värssid – värssis leidub vähemalt üks lühikese pearõhusilbiga mitmesilbiline sõna, mis algab paarisarvulisest värsipositsioonist; juhul, kui värssis on pika pearõhusilbiga mitmesilbilisi sõnu, algavad need paaritustest värsipositsioonidest. **Rõhulised** värssid (esindavad silbilis-**rõhulist** trohheust) – värssis leidub vähemalt üks lühikese pearõhusilbiga mitmesilbiline sõna, mis algab paaritust värsipositsioonist; võimalikud pika pearõhusilbiga mitmesilbilised sõnad algavad paaritustest värsipositsioonidest. Kõigis neis värsirühmades võib üht värsipositsiooni täita ka kaks (tavaliselt lühikest) silpi, pika vokaalainesega silbid võivad jaguneda ka kahe värsipositsiooni vahel, viimane kaheksast värsipositsioonist võib olla täitmata, esimesed kaks värsipositsiooni võivad olla täidetud milliste tahes silpidega.

Eesti regilaulude põhjal saadud tulemused on lühidalt kokkuvõttes järgmised: välteliste ja erandlike värsside protsent on suhteliselt stabiilsem (kõikudes vastavalt 55% ja 5% ümber), murtud värsside protsent (ja kalevalamõõdulisus) on ootuspäraselt suurim Virumaal ja väheneb sellest kaugenedes rõhuliste värsside kasuks. Lõuna-Eesti ja mõnede muude piirkondade kohta on värsirühmade esinemisprotsendid välja toodud tabelis 1.

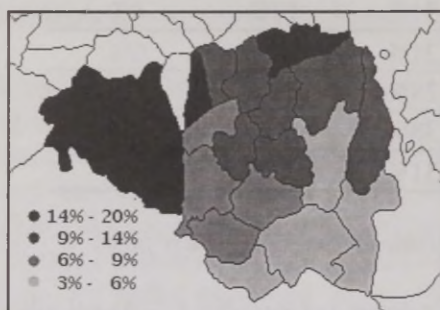
	vältelisi	rõhulisi	murtud	erandlikke
Virumaa	56%	13%	27%	4%
Järvamaa	59%	14%	23%	4%
Harjumaa	59%	21%	17%	4%
Mulgimaa	56%	21%	17%	6%
Lõuna-Tartumaa	53%	28%	12%	7%
Võrumaa	47%	38%	7%	8%
Hiiumaa	61%	31%	5%	3%

Tabel 1. Eesti eri piirkondade värsside jagunemine ehituse järgi.

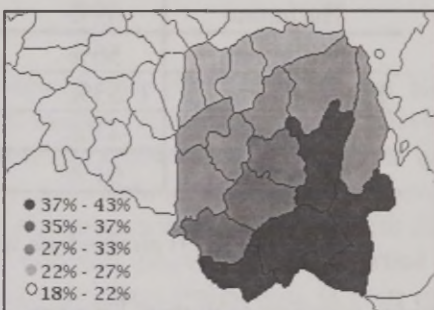
Jälgides värsside jaotumist lõunaeeesti lauludes (vt kaardid 1 – 4) selgub, et üldiselt kehtivad järgmised seaduspärasused: murtud värsside vähenedes suureneb rõhuliste värsside osakaal värsikogumis ning välteliste värsside vähenedes suureneb erandlike värsside osakaal; murtud värsside ja välteliste värsside protsent on keskestlābi suurim mulgi lauludes ning väikseim võru lauludes, kuid ala sisemine jaotus on kummalgi juhul mõnevõrra erinev.⁴ Murtud ja rõhuliste värsside osas eristub muudest Lõuna-Eesti piirkondadest küllalt selgelt Mulgimaa. Lõuna-Tartumaa ja Võrumaa osas väheneb murtud värsside osakaal järk-järgult põhjast lõunasse ning vastavalt suureneb rõhuliste värsside protsent. Helme ja Sangaste vahel läheneb protsentnäitajate erinevus juba kümnele. Välteliste ja erandlike värsside esinemuse põhjal moodustub kaks eriilmelist ala: vältelisi värsside on suhteliselt palju ja erandlikke värsside vähe Mulgimaal ja (eriti läänepoolsel) Lõuna-Tartumaal; Võrumaal (millega nende näitajate puhul on liitunud Kambja) on olukord vastupidine.

⁴ Visuaalset muljet kinnitavad ka vaadeldud 22 kihelkonna lõikes saadud korrelatsioonikordajad, kõige tugevam on seos rõhuliste ja murtud värsside vahel ($r = -0,93$) ning välteliste ja erandlike värsside vahel ($r = -0,88$). Ka välteliste ja rõhuliste värsside vaheline seos on küllalt tugev ($r = -0,80$), ülejäänud kolmest nõrgemast seosest (vahemikus 0,50–0,64) on positiivsed murtud ja välteliste värsside vaheline ning rõhuliste ja erandlike värsside vaheline seos.

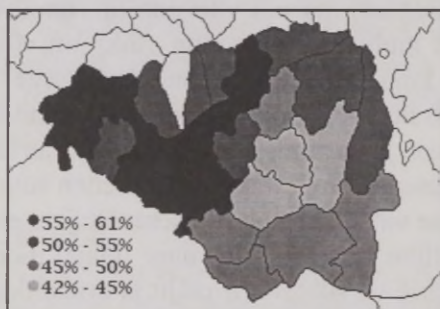
Kui tunnuse geograafilises jaotuses ilmnevad kompaktsed alad ja järk-järgulised üleminekud, on arvatavasti tegemist nähtuse loomulikust levikust tulenevate piirkondlike eripäradega ja ka valim on tõenäoliselt hea/piisav. Kui aga tunnuse jaotus kaardil on juhuslik või hüplik, siis võib olla põhjuseks see, et valitud laulud ei kajasta tegelikku traditsiooni (kirjapanekud on ebatäpsed) või kajastavad seda ühekülselt (põhjuseks lauliku individuaalsus, pärinemine mujalt vms), kuid loomulikult pole ka välistatud, et olukord on tekkinud mitmesuguste ajalooliste või kultuuriliste tegurite tulemusena või on valitud tunnus jaotunud suhteliselt ühtlaselt ja erinevused on juhuslikumat laadi.



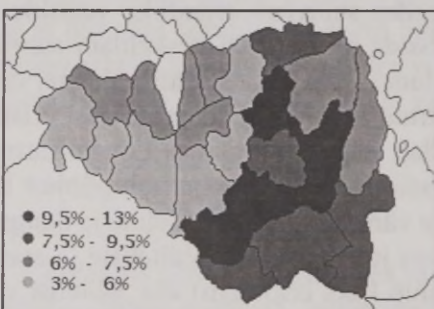
Kaart 1. Murtud värsside protsent lõunaeeesti regilauludes



Kaart 2. Rõhuliste värsside protsent lõunaeeesti regilauludes



Kaart 3. Välteliste värsside protsent lõunaeeesti regilauludes



Kaart 4. Erandlike värsside protsent lõunaeeesti regilauludes

Siin vaadeldud tunnused moodustavad kaartidel võrdlemisi loetava pildi. Küsitavusi tekitavad Räpina kihelkonna tulemused, mis sarnanevad pigem Tartumaa kui teiste Võrumaa kihelkondade omadega. Eriti silmatorkav on Räpina erinevus naaberkihelkonnast Põlvast, mis siinse materjali ja tunnuste põhjal kuulub Võrumaa kihelkondade hulgas teise äärmusse.

Klassikalise kalevalamõõdu värsiehituslik eripära avaldub kõige ilmekamalt murtud värssides, kus lühikese rõhusilbiga sõnad algavad paarisarvulisest (nõrkadest) värsipositsioonidest. Kagu- ja lääne-eesti regivärssides paiknevad mitmesilbiliste sõnade lühikesed rõhusilbid aga enamasti paaritutes positsioonides nagu pikadki, meetrum ei kajasta pikkade ja lühikeste rõhusilpide süstemaatilist eristust – puudub kalevalamõõdule iseloomulik silbipikkusi arvestav (kvantiteeriv) süsteem. Lõunaeesti lauludest on murtud värssse kõige rohkem ja rõhulisi värssse kõige vähem Mulgimaa lauludes, kuid sealgi on rõhulised värssid murtud värssidega võrreldes ülekaalus.

Murtud värsside funktsiooniks kalevalamõõdulises trohheilise koega süllaabilises süsteemis on (sõnarõhuliste silpide korrapärasest paigutusest loobumise arvel) luua rohkem võimalusi kolmesilbiliste (ka viiesilbiliste) sõnade kasutamiseks ning ühtlasi elavdada üksluist trohheilist rütmi (vt Leino 1986: 130). Väheste murtud värssidega kagu- ja lääne-eesti regilauludes peavad need funktsioonid ilmselt olema realiseeritud kuidagi teisiti.

Kuivõrd kagu- ja lääne-eesti lauludes algavad mitmesilbilised sõnad enamasti paaritutest positsioonidest, sõltumata esisilbi pikkusest, järgib sõnarõhkude paigutus selle võrra enam trohheilist skeemi. Paaritusilbilisi sõnu aitab värssi paigutada kaheksanda positsiooni täitmata jätmine, mis on sagedane nii kagu- kui lääne-eesti lauludes. Vähemalt lõunaeesti kihelkondade lõikes on täitmata kaheksanda positsiooni esinemus kõige tugevamini seotud rõhuliste värsside omaga (vt ka kaart 5).

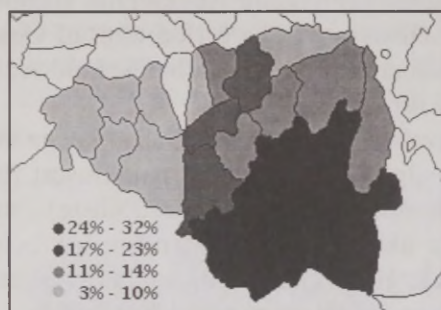
Teiseks võimaldab sõnarõhkude paigutust trohheilise skeemiga kohanda regivärsikeele paindlikkus – paralleelselt on kasutusel arhailisemad sõnavormid ja tänapäevasemad lõpu- ja sisekaolised vormid, millest on võimalik valida silbiarvult sobivaim.⁵ Nii on kahesilbiliste sõnade protsent just trohheilisustaotluse tõttu regilauludes kõikjal märksa suurem kui kirjakeeles, keskmisest veidi suurem aga kagu- ja lääne-eesti lauludes⁶. Et mõlemas on kõnekeelelähedaste lühenenud sõnavormide kasutus üldisem, seda näitab ühesilbiliste sõnade suur osakaal.

Rütmilise mitmekesisuse loomisel kasutatakse kogu eesti regilauludes teatud määral värsirütmi tihendamist – nn topeltpositsioonides mahutatakse kaks silpi ühte värsipositsiooni. Võrumaa lauludes ei erine selliste värsside

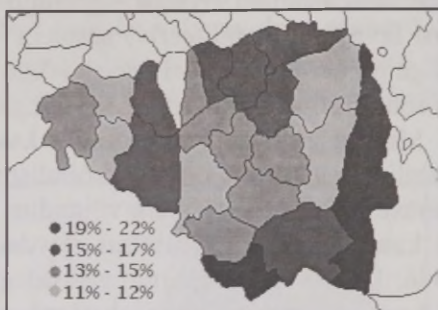
⁵ Keele eri kihistuste kasutamine on tavaline ka nt vene rahvalaulude rütmi realiseerimisel – vt Bailey 1993.

⁶ Kirjakeeles on kahesilbilisi sõnu J. Tuldava andmetel 40%–45% (Tuldava 1984: 635–636), Virumaa lauludes umbes 58%, Võrumaa lauludes 62% ja Hiiumaa lauludes 63%. Soome keele ja kalevalamõõdulise luule sõnade jaotuses silbiarvu järgi on erinevused väiksemad (kahesilbilisi sõnu vastavalt 42,7 ja 49,4% – Leino 1986: 119–128).

protsent (16%) väga palju Virumaa laulude omast (13%); Hiiumaa lauludes seevastu on topeltpositsioonidega värssse rohkelt (37%). Ka ei eristu Lõuna-Eesti piires selgelt ükski ala topeltpositsioonide rohkuse või vähesuse poolest (kaart 6), seega ei ole see tunnus otseselt seotud kagueesti spetsiifilise värsisüsteemiga, mida kajastasid eespool vaadeldud tunnused.



Kaart 5. Täitmata kaheksanda positsiooniga värsste protsent lõunaeeesti regilauludes



Kaart 6. Topeltpositsioonidega värsste protsent lõunaeeesti regilauludes

Millega aga seletada Võrumaa lauludele iseloomulikke välteliste ja erandlike värsste vahekorda? Kuivõrd lõunaeeesti lauludes on erandlikke värssse rohkem võrreldes ülejäänud eesti lauludega, siis tekib kohe ka küsimus, kas need on erandlikud ka lõunaeeesti regivärsi seisukohalt. Mida suurem on erandlike värsste protsent, seda suurem on ka kahtlus, et vähemalt osa neist esindavad hoopis mingit teistsugust normi, mida meie valitud süsteem ei kirjelda. Sellist oletust toetab ka erandlike värsste rohke ala kompaktsus (vt kaart 4), mis teeb väheusutavaks võimaluse, et tegemist on juhuslike kõrvalekalletega süsteemsest värsivormist.

Võrumaa laulude värsiehitusele iseloomulikuks erijooneks on pikkade silpide võime täita kaht värsipositsiooni. Pika vokaalainesega silpide puhul, kust häälikumuutuste käigus on konsonant kadunud (sh laadivahelduslikud tüved), on see küllalt tavaline kogu eesti regilauludes. Võrumaa lauludes on aga tegemist üldisema nähtusega, mis laieneb ka muudele pika vokaalainesega silpidele (nt *ei ma sullõ suud anna*) ja koguni lühikese vokaaliga silpidele (nt *tuhat kord toobi joodi*; *varõs vaskvankritõga*; *tulõ hull hoia kari*) – värsi rütmi varieeritakse niisiis lisaks tihendamisele ka hõrenduse abil. Suures osas on tegemist lõpukaoliste sõnavormidega, trohheilise rütmi hoidmist arhaismide toel pole niisiis alati peetud vajalikuks. See on otseselt vähendanud välteliste värsste arvu, pika vokaalainesega silpide jagamisega kahte värsipositsiooni liigituvad need rõhulisteks ning lühikese vokaalainesega silpide puhul erandlikeks.

Kaht värsipositsiooni hõlmav silp on enamasti kas ühesilbiline sõna või kolmandavärtelise sõna esisilp, üksikutel juhtudel kolmesilbilise sõna viimane silp või teisevärtelise sõna esisilp. Kui erandjuhtumid välja arvata, siis eristab see värsisüsteem kolmandat vädet teisest ja erineb selles suhtes ka levalamõõdust, kus selge erinevus on hoopis esma- ja pikemavärteliste sõnade paigutuses.

Näiteid lühivokaalsete silpide ulatumisest üle kahe värsipositsiooni:

*verrev iks om, vihas om // pallav om, paasik om
me suurte sukku // me uhkede hõimu
oh neid kallit andit // kirivit kindit
võta kaalast kallis kaski // sõrmõ sõrmi kindista
et mul hammõ halvost linnost // pallaipuul paklist
es veel koera kodo tule // peni omma perrehe*

Probleemid värsside liigendamisel

Uurimaks kaht värsipositsiooni täitvaid silpe sisaldavate värsside proportsioone ja levikut, tuli värsi silbid jaotada värsipositsioonidesse. Vaadeldud tekstides domineerib nelja rõhuga värsimall, kus värsirõhulisel positsioonil võib asuda kas pikk või lühike sõnaalgussilp, millele järgneb üks rõhutu silp, teatud tingimustel ei järgne ühtegi silpi (selline vaheldumine on rõhulise süsteemi tunnus) ja lubatud on ka murtud värssid, st lühikese sõnarõhusilbi paiknemine värsirõhutuse positsioonis; kaheksanda positsiooni täitmine on suhteliselt juhuslik (pole ka võimalik kindlaks teha, kas silp on venitatud üle kahe positsiooni või mitte). Püüdsin värssid võimalusel sobitada kirjeldatud neljarõhulisse malli. Värsi liigendamisel on heaks toetuspunktiks pika algusilbiga kahe- ja neljasilbilised sõnad, mis reeglina algavad värsirõhulise positsioonist. Paljudel juhtudel aga tekitas värsi silpide vastavusse seadmine värsipositsioonidega probleeme ja küsitavusi.

Kui värsi teise poole moodustab kolmandas vältes kolmesilbiline sõna, on selle jagamiseks kaks võimalust (nt *kind/mäde* või *kindmä/de*), enamasti tundub loomulikum jaotada sõna esisilp kahele positsioonile (*leevä/kiku / kind/mäde*). Juhul, kui värsi lõpul on kahe- või kolmesilbiline sõna, siis see probleem laheneb iseenesest (nt *hiiro/kese / hitsk/melt*). Kui värsi teise poole moodustab esma- või teisevärteline kolmesilbiline sõna, siis tundub värsi liigendamisel loomulikum jätta kaheksas positsioon täitmata (nt *anni/vakka / vala/ma; kosä /kirä sul /kinnas/tõn; säääl om / põhku / põlvi/ni; kand / meile / kanni/ga*). Samalaadseid probleeme võis tekkida ka mujal värsis (nt kas liigendada *preili/de /priski / laulu // mam/selle /makus /laulu* või *prei/lide /priski /laulu ...*).

Näiteid problemaatilistest värssidest:

*Magasi ma marjamäel,
sine-küll-lille sian,
hõpõlille hõlman,
kuldalille kottal,
vaa-küll-lille vahel.*

*Mis ma hooli, uba noori,
mis ma karda, kanep nõrka,
neista noorista mehista,
kübarista kõrgeista,
saabas+seeri sirgeista,
teravista kirveista!*

Murtud värsside vähesus Võrumaa lauludes tekitab küsimuse, et kas neid ei peaks lugema antud süsteemis erandlikeks ja võimalusel neid teisiti liigendama (nt *kui ei /lase /ma la/ota* on liigendatav ka *kui ei /lase ma/ la'o/ta*, kohati on murtud värssesse mittemurtuna lauldudki). Mõnel puhul on ilmne, et reegli-tele vastav murtud värss on kadunud häälikumuutuste tõttu: *jooda sa varra vasige; kannõli hellü kaotas; liiv rikkub linniku kirja; olgõ terve mii tennä-me*. Kohati on tavapäraselt murtud värssesse pikendatud (märgitud sulgudega): *peremiis peremeheke(ne)*; mis *jätä(me)* *perre esäle*; ehk om Kaarel kambe-rissa // Tõnnis *tõõsõlõ talolõ* (lännü). Teatud kolmesilbilised sõnad värssi lõpus mõjuvad eesti regilaulu kontekstis (uurija jaoks) vormelina ja tekitavad kõhkluse värssi liigendamisel (kas *kaodi / kaasa / mada/la* või *ka'o/di kaa/sa ma/dala*). Mõnikord ajendavad sarnaseid värssesse erandlikuks liigendama kõrvalolevad reeglipäraselt murtud värssid: kas *kuluts /mu kul/la pe/usta* või *kuluts mu /kulla /pe'us/ta* (kõrval murtud: *viis jäi villi mu pe'usse*); kas *lätsi /ma ai/da lä/vele* või *lätsi ma / aida / läve/le* (kõrval murtud *lätsi ma tarõ lävele*).

Silpide tihendamise ja hõrendamise ning mitmesugused paigutusvõimalused teevad üheste ja süstemaatiliste otsuste vastuvõtmise kohati äärmiselt raskeks ja võimalused mitmekesisteks (nt *tennä/ke / me /velle* või *ten/näke /me /velle* või *tennä/ke me /vel/le*), õnneks seesuguseid juhtumeid siiski ülemäära palju ei ole.

Veel näiteid problemaatilistest värssidest:

*saie näiu saavasa // jäie näiu jäävänessä
jääse vasika vällä // kitse kinni ajamede
aja iks regi rihe rästähe // saan tarõ lävele
emä käsk kotun maada
pistü säädnü pirru najale
liivahn lina tegijä
sitiku suur siir
üits oli vaha valge*

kakke kõrtsi kamberist
 ikul magama minnä
 tehet ruttu tullehna
 jala talla tammitsõ
 ilma meheta naene
 laisal jämme jala

Silbijaotusega värsside esinemus

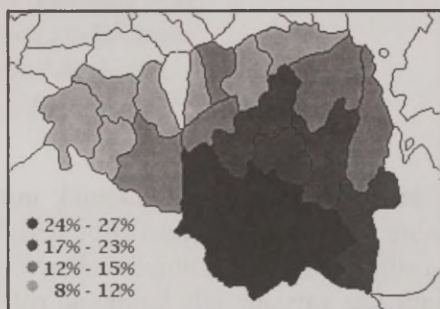
Olles eelkirjeldatud probleemid võimalikult järjekindlalt lahendanud, uuri-
sin, millistes värsirühmades kui palju kahte positsiooni täitvaid silpe leidub.
Tabelis 2 on toodud värsirühmade kaupa silbijaotusega ja silbijaotuseta värsside protsent Võrumaa lauludes. Silbijaotusega värsside alla kuuluvad rõhuliste värsside osas sellised värssid, kus pika vokaalainesega silp jaguneb kahte värsipositsiooni moodustades just nagu kaks silpi (*tütar/laste /tö'ö /läbi* – 10% värssidest); välteliste värsside puhul võib selline pika vokaalainesega silp paikneda üksnes värsi algul (*li'iv taht siin litsumista* – 2% värssidest); kõik lühikese vokaalainesega silpide jaotusi sisaldavad värssid on liigitatud erandlikeks (*tull /vasta /ema/kene* – 6% värssidest); murtud värsside silbijaotusega värssidest moodustavad suurema osa ka põhjaeesti lauludes tavalised laadivahelduslikke sõnu sisaldavad värssid (*laulan ma mere mä'eksa*). Kui lühikese vokaaliga kaht positsiooni täitvad silbid lugeda reeglipäraseks ja Võrumaa värsisüsteemis loomulikuks, siis jääb erandlikke värsse järgi vaid umbes kaks protsenti.

	silbijaotusega värssid	silbijaotuseta värssid	kokku
rõhulised	10%	27%	38%
erandlikud	6%	2%	8%
vältelised	2%	45%	47%
murtud	2%	5%	7%
kokku	20%	80%	100%

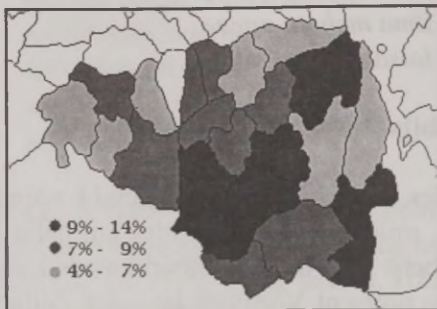
Tabel 2. Silbijaotusega ja silbijaotuseta värssid
 Võrumaa laulude eri värsirühmades

Värsi piires paiknevad silbijaotused enamvähem võrdselt nii esimesest, kolmandast kui viiendast värsipositsioonist algavaina, neile lisandub veel väike hulk murtud värsside (eelkõige kuuendast positsioonist) algavaid silbijaotusi. Geograafiliselt koondub silbijaotusega värsside raskuspunkt selgelt läänepoolsele Võrumaale (vt kaart 7), üsna sarnase levikupildiga on eraldi võetu-

na ka lühikese ja pika vokaaliga silbijaotused. Diftongijaotusega värsside esinemus annab mõnevõrra haralisema ja ebaühtlasema pildi (kaart 8), mis



Kaart 7. Silbijaotusega värsside koondprotsent lõunaeesti regilauludes



Kaart 8. Diftongijaotusega värsside protsents lõunaeesti regilauludes

tõenäoliselt on seotud diftongijaotuse tavalisusega ka muude piirkondade regivärssides, kuid kese on endiselt samas.

Ühest küljest võiks silbijaotuste esinemist seostada regilaulus haruldaste rütm- ja viisitüüpidega, mida on esinenud samuti Lääne-Võrumaal ja selle lähedastes Tartumaa kihelkondades ning mis on seostatavad ka burdonismi esinemusega samas piirkonnas (Rüütel 1998, er. maps/map3.htm; Tampere 1956: 272). Ingrid Rüütel seostab seda viisikihistust mingi muu etnilise kultuuri mõjuga ning märgib, et meloodia rütmistruktuuri mittevastavust regilaulu tekstikujule kompenseeritakse neis silpide jaotamisega üle kahe meloodia meetrilise ühiku, sõnakordustega, silpide ja sõnade lisamisega, mis võivad kokkuvõttes muuta regivärsivormi tundmatuseni.

Teisalt võiks kirjeldatud Võrumaale iseloomulikku regivärsi kuju pidada regivärsi enese sisemiseks, eelkõige keele fonoloogilistest omadustest lähtuva arengu tulemuseks, arvestades seda, et üldiselt peetakse rahvaluule värsimõõte sõltuvaks keele fonoloogilistest omadustest. Mikko Korhonen (1999) on püüdnud näidata kalevalamõõdu sobivust läänemeresoome algkeele fonoloogilise süsteemiga, kuid eesti keelealal on toimunud hiljem⁷ mitmeid keelesüsteemi muutusi (sise- ja lõpukadu, teise ja kolmanda välte eristumine jm), mis võiksid kajastuda ka värsisüsteemis.

⁷ Huno Rätsepa (1989: 1511–1515) järgi toimusid keelesüsteemi mullistuseni ja eesti keele tekkimiseni viinud häälikumuutused möödunud aastatuhande keskpaiku (XIII – XVI saj).

Erinevalt põhja-eesti kalevalamõõdule lähedasematest regilauludest kasutatakse nii kagu- kui lääne-eesti lauludes rohkesti sise- ja lõpukaolisi st kõnekeelelähedasi sõnavorme, niisiis on ootuspärane, et sealseis lauludes on keele omadused kandunud ka värsiehitusse. Rõhulise värsisüsteemi domineerimist võib seostada esilbi prominentsuse suurenemisega keeles seoses diferentseerituma vältesüsteemi kujunemise ja järgsilpide vokaalipaleti ahnemisega (vt lähemalt Sarv 2000). Tähelepanu väärib kolmanda välte eriline roll Võrumaa regilaulude värsisüsteemis, mis sobib hästi Huno Rätsepa (1989: 1521) oletusega, et murranguliste keelemuutuste lähtekeskus paiknes lõunaeeesti alal, teeb aga kaheldavaks levinud oletuse (vt nt Kuusi 1994), et lõunaeeesti regilaulude värsimõõt on jäänukiks kalevalamõõdu eelsest värsisüsteemist.

Kirjandus

- Bailey, James 1993: *Three Russian Lyric Folk Song Meters*. Columbus, Ohio.
- Korhonen, Mikko 1999 [1987]: Kalevalamõõdu varasem ajalugu. – *Mäetagused*, nr 10, 72–89 (<http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr10/wkorhone.htm>).
- Kuusi, Matti 1994 [1978]: Questions of the Kalevala Metre. – *Songs beyond the Kalevala. Transformations of Oral Poetry*. Studia Fennica Folkloristica 2. Ed. by Anna-Leena Siikala & Sinikka Vakimo. Helsinki, 41–55.
- Leino, Pentti 1986: *Language and Metre*. Studia Fennica 31. Helsinki.
- Rätsep, Huno 1989: Eesti keele tekkimise lugu. – *Akadeemia* 7, 1503–1524.
- Rüütel, Ingrid 1998: Estonian Folk Music Layers in The Context of Ethnic Relations. – *Folklore*, vol. 6 (<http://haldjas.folklore.ee/folklore/vol6/ruutel.htm>).
- Sarv, Mari 2000: *Regilaul kui poeetiline süsteem*. Paar sammukest XVII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat. Tartu 2000.
- Sarv, Mari 2001: Murtud värsside elust. – *Regilaul: keel, muusika, poeetika*. Toim T. Jaago, M. Sarv. Tartu, 239–248.
- Tampere, Herbert 1956: Mõningaid eestlaste etnilise ajaloo küsimusi suulise rahvaloomingu valgusel. – *Eesti rahva etnilisest ajaloost*. Toimetanud H. Moora. Tallinn, 255 – 277.
- Tuldava 1984 = Юхан Тулдава. *Проблемы и методы количественно-системного исследования лексики (на материале эстонского языка)*. Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Тарту. Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.

Mari Sarv: Southern-Estonian Folk Song

This article strives to explain the features that are characteristic of the metrics of southern Estonian songs and to scrutinize the distribution of these features. This analysis is based on a collection of 500 verses from the folk songs of Southern-Estonian-speaking parishes (compared with northern-Estonian folk songs). With regard to the make-up of the folk song collection, the folk songs of Mulgimaa are denoted as they are quite similar to the northern-Estonian songs – they have relatively more of the so-called “broken verses” in comparison with the remaining southern-Estonian songs and the verses’ distinctive syllabic-emphasis trochee is comparatively less. Two of the above-mentioned groups of verses are negatively correlated with all Estonian folk songs. In parts of southern Tartu County and Võru County, the portion of broken verses sharply declines from north to south (map 1 on page 46) and, accordingly, the percentage of verses with syllabic-emphasis trochee increases (map 2 on page 46).

The abundance of colloquialisms and lack of endings in southeastern Estonian folk songs leads to the shorter word form (in comparison with the so-called “classical” Estonian folk song); this is probably connected with the strong trochaics (the scarcity of broken verses) and leaving of the eighth verse position blank (map 5 on page 48). In the same way, the carrying of colloquialisms and loss of endings into folk songs is connected with one of the typical features of southern-Estonian song metrics – the distribution of a syllable over two verses. Diphthongs and radical sounds present themselves in all Estonian folk songs, although, the alteration, particularly when the short vowel occurs in the third syllable, is characteristic of the southeastern Estonian folk song. The heart of this phenomenon is considered to be the western part of Võru County (map 7 on page 52), where the syllabic division of the verse is found in close to a fourth of all the verses; in Mulgi County and just under the northern border of Tartu County, the syllabic division is close to 10%, which is similar to the composition of northern Estonian songs.

The appearance of syllabic divisions can be connected, on one hand, with its rarity in folk songs, which is probably the influence (see Rüütel 1998) of foreign types of rhythm and style; these also appear in western Võru County and the neighboring parishes in Tartu County. On the other hand, differentiation within the third verse system points to a carrying over of linguistic changes into the folk song. This corresponds with Huno Rätsepa’s (1989: 1521) hypothesis that the original center of critical linguistic changes is located in southern Estonia, while it puts into question the widespread hypothesis (see, for example, Kuusi 1994) that the verse measure of southern Estonian folk songs is a relic of a verse system that predates the measure of Kalevala.

TARDO LIINA IKULUUST RÄPINÄ RÄPI JA URVASTÕ ÜLEMBLAULUNI

KAUKSI ÜLLE

Võro kirändüse luuminõ võro kirändüses om vahtsõnõ lugu võrrõldõn mi aomälehtämiseqaq. Tiissigiq väiku tagasikaetusõ ja edesiminegitsihi ajamisõ säält aost, kos lauluq anti edesi suust suuhtõ, sinnäq maaniq, kos nä kirotõdust pääst lakja laotõdas, ni tahaq, kos näq jällekiq virveleseq võrguhällen vai helütsõõrõn.

Võro kirändüse ülekaemist ei saaq alostaq kirätarvitamisõst, ehkkä kiri avif miiq aigu tuvvaq hulga laulõ ja jutussid väega ammutsisist aigõst. Lauluq ja lauliguq olliq jo vanal aol, syna joud ja mõjo olf vašt kõvõmbki.

Kuis hinnäst ja kuis laulikid kutsuti ni mink perrä tunti?

Seto laulikid näütes võttõn: Taarkat üteldi Hilana(mäe) Taarkas tä külä perrä, Miko Odet kutsuti mehe Miko perrä, ka Vabarna Anne olf tunt ku Jaako naanõ.

Kuna laulminõ olf tuud aiga elost lahutamaldaq osa, sys lauliq inämbüs inemiisi. A laulõl olf uma kõrd, et kos midä laulõti, nii et nurmõl olf uma nurmõ helü ja hällül hällü helü. Ja esieränis pulmõ aigu, ku uman suguvõsan häid sõnoliisi es olõq, kutsuti kavvõmbast tuntuisi. A tuu lauligu kotsilõ ütlemine olf tuud aigu iks suguvõsa, külänime vai hüüdnome perrä. Muido olf taa rahvas, kiä noq hinnäst võrokõisis ja setodõs nimmasõq, ni mulgõs ja tartlaisis, Uandi ni Sakala maakondõ inemiseq.

Miä sai edesi, tuud aigu, ku vallutajaq tulliq ja ummi piire ni nimmi nak-sivaq pandma.

Tegüsiq Eestimaa ja Liivimaa. A lauliguq lauliq iks edesi uma külä nime all vai sys olliq ka kavvõmbalõ tunt, ni näide kunsf olf vyyrilõ nii arusaamaldaq, et viil kavva es piäq tuud undamist herräq miäkis, laulus ammukiq mitte. Inne, ku tekküq šaksa juhuluulõtajaq, kiäq naksiq perrä aimama perismaalaisi laulumuudu.

Luterlusõ päälepreśmisegaq tegüsi katš kiräkiilt, Jannseni tegevüsegaq kinnüstü Eestimaa ja tuust johtu jo ka Põhja- ja Lõuna-Eesti. Tuukõrd es teedäq välläkaibmiisi man lõütüid asjo vai muudõ, a hõimupiir iks hoitu tiid kui alalõ, ni sai ka sündümä tartomurdõlinõ (lõunaestikiilne) "Vastnõ testament" 1868.

Võro kirändüse aoluu paika säädmise peräst jai maq lõunaeesti kirändüse aoluu säidse jako sääntside nimmigaq:

1. Vanauandi rahvaluulõq. Aig, ku lauluq, jutussõq, mõistatusõq ja muu synalinõ perimüs om elo kimmäs osa, synaloomõq saat inemist hällüst havvaniq. Hällülauluq, mängolauluq, pulmalauluq, tüülauluq, palvõq surnuikuq jne.

2. Keriguuandi kiräsyna. Tuu mõistõq om tarvitusõlõ võet selle, et 18. aastasaal olliq päämädseq lõunaeesti keelen synaluujaq šaksa peritollo keriguoppajaq.

Tahaq ao ala q käu ka Käso Hanso tartokiilne ikulaul “Oh ma vaenõ Tardo liin”. Niisama velistekoguduisi ja Oldekopi ni Rothi tegevüs, esieränis aolehf.

“Üks esimesi, kes kohaliku pruugi üldsusega sidus, oli Johann Gutsloff, esimene lõuna-eesti grammatik ja vaimulik kirjanik, kes töötas Urvastes kirikuõpetajana a. 1642-56. Juba 1644.a. ilmus ta sulest raamatukene “Kurtzer Bericht und Unterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche i Lieflland Wöhhand...”, milles esineb muu seas eestikeelne palve Pikrile” (Kangro 1957: 84).

3. Heränemisaigõ uandi kiräsyna. Sys oll Katariina käsöl ja George von Browni teedü perrä joba luud aoluulinõ Võromaa, ni ka seo jao edimäne kiränik Jaan Lattik nimmas hinnäst Võromaa kiränigus, ehkkä muido tä ütelf hindä kotsilõ iks Karula miiš.

4. Lõunaeesti kirändüs Eesti Vabariigin. Tan kerküs seenidsest jovvulid-sõmbalt üles Mulgi haro Hendrik Adamsoni isikun, a ka Gustav Suits luu tartokeelidse “Keřkokellä” ni tege perrä kõrralaulõ.

Võro kirändüs Eesti Vabariigin om seltškundlikku laati, Kangrost saa kirändüsrühmä Arbujad iistvidäjä ni mõtõtaja ni Juhan Jaigist seltškunnategeläne-organisiirjä ja Adsonist Sännä trubaduuf ni Siuru vidäjä.

Tan aon saa kynõlda q ka seto kirändüse vällätahvitsumisõst. Asja juht Räpinä miiš Paulopriit Voolaine.

Võro kirändüse päämäne mõtõtaja om Bernard Kangro, kink tegevüs ja teemadõ valik om inämbki lõunaeestimõolinõ, ku tä tuud õkva vällä näütäs.

5. Uandi kirändüs okupatsuunõ aol. Võrokõisist kiränikkõ pagõminõ vällämaalõ (Lattik, Adson, Jaik, Kangro, Kolk), mõtsavelles vai Tsiberihe (Enno Piir). Paiga pääl kirotas Rihhard Iher raamadu “Kassimärss”, mulkõ

harost tulõvaq loomingugaq vällä Nikolai Baturin ja Eha Lättemäe, Tarto harost Mats Traadi looming.

Võro kirändüse vallamõtõtstajaq ni kaitsjaq ommaq Ain Kaalep ja Jaan Kaplinski umin synavõtõn, kirätüken ja võrokiilsiin luulõtuisin.

6. Vahtsõnõ herähtüsaig ja võro-seto liikminõ. Võro haro juhfõina osa om Tarto Võro Vaimu Seldsil ja Võro Keele ja Kultuuri Fondil. Jakkus Ain Kaalepi tsütsütäjä osa, Madis Kõivu kaudu viiäs võro kiil teatrihe.

7. Võro kirändüse vahtsõstsündumine Võromaa pääl. Võro liikmisõ joud om loonuq umakulduurilõ põha, miä lask luujil elläq ja luvvaq umal maal (Contra Urvastõn, Ilves Rāpināl, Rahman Kārgulan, Pulk Oekülän jne.) 1999. aasta ollgi võro kirändüse kehtestämise aasta, ku avvu sisse saivaq klassiguq ja kriitiguq arvostiq võro kirändüst võro kirändüse kontekstin.

A noq om sissejuhatus otsan ja tulõ kirjä pandaq lõunaeesti mõistõ aolugu võro kirändüse käsitlemisel, a tast tulõgiq vällä, miä om vaja tetäq, et tuu kirja pandaq saanuq. Tegeligult om tuu paraq viil tegemäldäq.

1. Vajja om läbi kaiaq keriguuandi kiräsyna ja kirävaihtusõq, et säält löü-däq üles, kuis miiq esivanõmbid vai hindid ommaq nimäq nimmanuq vai tundnuq.

2. Vajja läbi kaiaq velistekoguduisi kirotõduq vai näist teedäq ollõv, et arvo saiaq näide mõo suurus vai iseloom lõunaeesti vaimulõ ja kiräsynalõ.

3. Tulõ vällä otsiq Jannseni aolehist, kuis säält nimmatas lõunaeesti kirotajit vai kirotõdut. Näütüses tulõ miilde, et säält oll kiräsaatjas Võro Karla.

4. Heränemisaigsidõ tegeläisi kirotõduq tulõ läbi kaiaq ja säält vällä otsiq tuu, miä käü Lõuna-Eesti seletämise ala.

5. Eesti Vabariigi aignõ kiränduskriitika tulõ kokko otsiq ja pilf selgitäq. Kuis kirotasõq ütstõsõst lõunaeesti kiräniguq vai kuis kirotõdas näist.

6. Okupatsioonigaigsõst lõunaeesti aokirändüsest tulõ niisama kokko otsiq Lõuna-Eestiga köütüv.

7. Eestiaigsõq Võro kiräniguq pagõsiq inämbüisi vällämaalõ, a säält jakku võro ni lõunaeesti kirändüse tegemine ni tollõ üle märgotaminõ. Tuu osa om vajja üle kaiaq ja selges tetäq.

Nii omgi tan paraq häämiil ette tuvvaq Bernard Kangro ku üte edimädse päämädse mõtõtstaja mõttid, miä ommaq kirän albomin “Meie Maa IV. Lõuna-Eesti” päätükün “Võrumaalasest, ta keelest ja kirjandusest.”

“Lõuna-Eesti hõimu iseloomulikuma osa moodustab võrumaalane, maa kagusoppi vastu Läti- ja Setumaad surutud muistne ugandlane. Lõuna-tartumaalasest ja mulgist lahutab võrumaalast mitte ainult keelemurdeline erinevus, vahet võib tunda ka rahva meelelaadis. ---/ Vahest on see ka rõõm-

sam meelelaad, suurem siirus, elavam fantaasia, lahtisem jutt ja heatahtlikum nali, mis võrkest üldiselt iseloomustab ja teiste hulgast välja tõstab, võib-olla ka mulgi uhkuse, saarlase pilkeviguri, põhjaranniku elaniku enesesse tõmbumise puudumine, mis silma paistab. /---/

Omal ajal oli Eestis kaks kirjakeelt, neist oli lõuna-eestiline kohati ees ja arenenumgi, kuigi seda kõneleb vähemik eesti rahvast. Testamendid ja laulu- raamatud, mille trükkimiskohaks oli enamasti vana Liivimaa pealinn Riia, olid lõunamurdes paremad ja varasemad, alles Piibli ilmumine tegi keeletülile suurtes joontes lõpu põhjamurde kasuks. Lõuna-eesti keel elas aga vaimuliku keelena edasi, eriti 18. sajandil levinud vennastekoguduse palveraamatuis ja lauludes, enne kõike aga kohalike usklikkude käsitsi kirjutatud "kirjades" usuwendadele.

Uuem aeg tõrjus lõunamurde trükikirjast välja, kuid ta jäi ühes kohas täieõiguslikuna püsima – nimelt luules. Leidub terve rida lõunamurdelisi autoreid, kelle olulisem toodang on oma kodudialektis kirjutatud. Peale selle kasutatakse lõunamurdelist dialoogi kirjakeelseis proosaraamatuis, olgu siis realismi nimel või teatud erivarjundi andmiseks. Lõunamurre aga on olnud ammutamatuks sõnavaraliseks reservuaariks, kust autorid sõnavara rikastamiseks on materjali leidnud ja jätkuvalt veelgi laenavad. Teadlikult või ebateadlikult toovad lõunapoolsed autorid oma teostesse sisse kodunurga keelendid ja rahvapärast ütlemissiisi, värvikamat, lopsakamat, elavamalt – samasugust nagu lõunamaalased ise.

Palju on siis lõunaeestiline ala ja eriti Võrumaa andnud meie kirjandusele nimesid? Kuigi täpne statistiline materjal puudub, on siiski ilmne, et lõuna-eesti murdealalt on pärit protsentuaalselt suurem osa eesti kirjanikke. Eriti on see kehtiv luuletajate kohta."

Edesi and Kangro säälsaman ülekaehtusõ aigõ kaupa Võromaa kirändü- sest, nimmatõn äräq:

- Suits, Tuglas, Visnapuu, Gailit, Rumor, Lattik, Adson, Roht, Heiberg, Adamson.
- Rossihnius, Hornung, Gutsclaff, Krüdener, Oldekop ja Roth, 1806 "Tarto-ma rahwa Näddali-Leht".
- "Kalevipoeg" pandi kirja Võrus, see ise viis "Võru tohtri" nime üle meie maa piiride. Ärkamisaja suurkuju Jakob Hurt on sündinud Põlvas ja ta "Setukeste laulud" sisaldavad kodumurde luulet, C. R. Jakobsoni tuleb sünnipäraselt Haanja meheks lugeda" (Kangro 1957: 84).

Kuna seon kirätüün huvitas meid lõunaeesti mõistõq ja võro kirändüs, sys korjagi üllenpuul nimmadust Kangro kirätüüst vällä nuuq langaotsaq, kost kinniq naadaq.

“Kui nimetada veel vanemaid võrumaalasi, siis on Kanepist pärit koolimees Hugo Treffner, samast ka G. E. Luiga ja järelärkamisaja luuletaja Elise Aun. Heinrich Prants on pärit Vastseliina Loosi vallast, Juhan Weizenberg, “Laksi Tõnise” autor, Kanepist, kujur A. L. Weizenberg aga Erastvere vallast. Jõudes järgmise sugupõlve juurde kohtame Orava valla meest Karl Ast-Rumorit. /---/

Artur Adson, “Sännä trubaduur”, on laulnud ja proosat kirjutanud niihästi Pärlijõe äärest kui ka Sõmerpalust ja Võru linnast.

Õnnetu saatusega Marie Heiberg on oma lauluained võtnud Urvastest Uhtjärve kaldalt, kus oli ta lapsepõlvekodu. /---/

Kanepi kihelkonnas Kõllestes vallas sündinuna on ta (Richard Roht) oma inimtüübid korjanud peamiselt koduümbrusest, kuid ta romaanide ja novellide tegevuskohaks on kogu põhjapoolne Võrumaa. /---/

Kodukoha romantik ja selle rahvaloomingu pärandi kasutaja on ka Juhan Jaik, Rõuge kihelkonna mees. /---/

Vastse-Antslast, Urvaste kihelkonnast on pärit Peeter Lindsaare proosatoodang. /---/

Mõniste mees, Valgamaa piirilt, Mustajõe äärest on Raimond Kolk oma murdeluulega. /---/

Ei saa võrokeste ringi tõmbamata jätta ka piiripealset Jaan Lattikut Karula meest.”

Niimuudu sys om Kangro neide kiränikkõ kotsilõ ütelnüq. Ja niiviisi om albumilõ “Meie Maa IV. Lõuna Eesti” kirjä saanuq niguq ülekäe ant võro kirändüse põhalik käsitlõs. Jupikõsi om ka muial Kangro mõtõstuskirätüken (esseeden).

Ain Kaalep jakaš okupatsiunõ aigu lõunaeeesti kirändüse luumist, mõtõstamist ja toimõndamist (Rihhard Iheri “Kassimärss”). Ain Kaalep soovif kastaq uandi kirändüse nimetüst. Niisama soovitas uandi nimme ka Kaplinski.

Umal aol 1993. aastal püüden luvvaq Ugala tugikeskust (Ugandi ja Sakala nimmi perrä) põrgaš tuu paikligu rahva vaimlist müürü vasta, aig es olõq kütse. 1993 nõst ka Lauris Kaplinski Sulbi suvõülikoolin küsümise Uandi säädüsligust kuulumisõst Eesti Vabariiki.

A kuis om mõistõgaq parhillaq?

Raamadu “Võro kirändüse luumine” (Võro 2000) ja Interneti kodolehe jaos märke maq mõistõ võro kirändüs valla nii (Kauksi 2000: 264):

Võro kirändüs om Eesti Vabariigi lõunahummogu-osan elävä võro kiilt kynõlõva rahva kirändüs üten rahvaluulõgaq. Võro kirändüs om osa tuust eesti kirändüsest, midä om kutsut lõunaeeesti (Oskar Kruus, Kronberg) vai oandi (Kaalep) ehk Ugandi (Kaplinski) kirändüses. Niikutsut lõunaeeesti

kirändüs om jaet mulgi (Adamson, Baturin), tarto (Suits, Traat), võro (Adson, Jaik, Lattik, Kolk) ja seto (Haavaoks) kirändüsis.

Kirändüs ei saisaq muist tiidüisist nii kavvõn vai välän, et tä noidõ mõost putmaldaq jäässi. Ku keeletiidüs kynõlõs murdist, üteldäs murdis ka lõuna-eesti luulõtajidõ keelevormõ.

Küsümüs nimetämiisist om hindätiidvüse küsümüs ja kuna viimädseq viistõisku aastat om hinnäst kõvõmbalõ teedvüstänüq võro ja seto haro kirändüs, sys nä hindäst ka nii ütleseq. Võro Instituut ja Võro Selts VKKF nimetäseq võro kirändüst nii.

Syskiq om tsyyr niguq täüs saanuq ja joudnuq määntsengi q mõttõn tagasi rahvalaulikidõ aig. Ei putuq miiq rahvalõ suurt, miä põhapuul tetäs, tuust laudas lorilaulõ, midä trükitäs äraq esiki Võrumaa Teataja osan Tööraha Elu, võrokõisi hindätunnõtust luu ja ütles vällä Uma Leht, miiq luulõtajaq kül hulgissõ ringi Eestin ja ka hõimõ maiõ pääl, a eletäs ja luvvas uman koton (Ilves Räpinäl, Contra Urvastõn, Rahman Kärgulan, Pulga Jaan Oekülän jne). Umma kodoküllä kitetäs uman loomingun ja tollõ aoluust kirotõdas näütemängõ (Ruitlane) jne.

Pulga Jaani loomingu ilmunine ja levitamine käü ynnõ helükandjidõ pääl, nii et võro kirändüs om egäte gutenbergi ja keriguuandi paost vahtsõlõ ilma vällä joudnuq ni luud egäte miiqaigsõs.

Kirändüs

Kauksi, Ülle 2000: Võro kirändüs – miä tuu om? – *Võro kirändüse luumine*. Toim. Kauksi Ülle ja Nele Reimann. Võro Instituudi toimetiseq 7. Võro, 264–273.

Kangro, Bernard 1957: Võrumaalasest, ta keelest ja kirjandusest. – *Meie Maa. Eesti sõnas ja pildis IV. Lõuna-Eesti*. Lund, 83–86.

Kauksi Ülle: From Tartu's Jeremiad to Räpina's Rap and Urvastõ's "Song of Songs"

In this article, the author reviews and comments on the seven periods of the Southern-Estonian literature. The model has been adapted from Bernhard Kangro's essays.

The seven periods of the Southern-Estonian literature are:

1. Old Uandi Folklore. The Golden Age of Southern-Estonian or Uandi Literature. Verbal folklore played a strong role in everyday life and it was carried on from generation to generation.
2. Written Texts in Uandi Churches. Southern-Estonian written texts in 17th-18th century. The prominent writers during this period were local Baltic-German priests. Käso Hanso's Jeremiad, originally in the Tartu dialect *Oh, ma vaene Tardo liin* ('Oh, (I'm the) poor town of Tartu') represents this period.
3. Uandi Literature in the Period of National Awakening. Southern-Estonian literature from the 19th Century.
4. Southern-Estonian Literature in the Estonian Republic. A flourishing period of literature in Tartumaa, Mulgimaa, Võromaa and Setomaa.
5. Uandi Literature During the Periods of Occupations. Several writers fled abroad, but continued to write in Southern-Estonian dialects, as do some of their colleagues in Estonia like Jaan Kaplinski and Ain Kaalep. These two men became the apologists and expressers of Võro literature.
6. New Awakening and Võro-Seto Movement. New awakening of the Võro literature and cultural life began at the end of the 1980s and in the beginning of the 1990s.
7. The Rebirth of Võro Literature in Võromaa. The year 1999 was the year of the Võro literature – the authors were able to live and to create in Võromaa.

Currently, Southern-Estonian literature can be defined as the literature and folklore of the people inhabiting the southern part of Estonia. Võro literature is the part of Estonian literature that has been called "South-Estonian" (Os-kar Kruus, Janika Kronberg) or Oandi (Jaan Kaplinski). South Estonian literature is divided into *Mulgi* (Adamson, Baturin), *Tarto* (Suits, Traat), *Võro* (Adson, Jaik, Lattik, Kolk) and *Seto* (Haavaoks) literature.

It is necessary to clarify more specifically the term and features of "Southern-Estonian literature". Therefore, the author points out aspects requiring further research:

- Correspondence from the 17th-18th centuries;
- The movement of *Herrnhut* and its impact on Southern-Estonian writings and mentality;
- Texts from each period in order to find specific Southern-Estonian characteristics.

The author stresses that somehow the time of folksingers has returned: joke songs from Võromaa have been published in newspapers, people praise their home villages and write articles, prose and poetry is written about the life there etc. But, people have started to use contemporary technical equipment (i.e. CD, Internet, tapes) to express themselves, which means that the Southern-Estonian literature is modern in every way, as well.

BUSSISÕIDU MÕOST VAHTSÕMBA VÕRO KIRÄNDÜSE PÄÄLE

VALDO VALPER

*2050 ei olõq kavvõn
ku säksä prohveessor Wittensberg
kirotas uur'mistüü nimega
"bussisõidu mõost
ajukoorõ sisemidsele poolõlõ"*

(Jan Rahman, "Wittensberg")

Bussiq ommaq võro noorõmban kirändüsen harinõmaldaq tähtsä kotussõ pääl. Päämädselt tulõ tan juttu Jan Rahmani tekstest, a veidüq ka tõisist kiränigest. Niipallo piässi külh selges saama, et nii niguq võro kirändüs ei tähendäq jo ammuq üte elonolõva kiränigu puult kirotõdut võrokeelist kirändüst, nii ei olõq ka võro bussisõidu-kirändüs ynnõ üte inemise looming. Busš om võro kirändüsen joult ja hulgalt kõvõmba kotussõ pääl ku näütüses tapminõ-takanajamine. (Selgüses viil niipallo, et võro kirändüse ala q ei mahuq muq märgütüsen muun ku võro keelen kirotõt looming).

Bussiq ja võrokõsõq ommaq ütte mõttõruumi pantuq joba vahtsõn võro koolikirändüsen. Võrokiilsen lugõmikun om Visseli Agu artikli "Võrokõist kaema mineq bussiga" (Vissel 1995: 133-134). Kaemist tulõ alostaq bussijaamast: "Õigõ võrokõnõ saa-i kelläo peräst kučas. Kelläl um uma ammõf ja inemisel uma elo," niguq Vissel kirotas. Võrokõisi mahus ütskyik ku väikohe massinahe taht ku pallo, selle et nääq ommaq seldskundligumba q ku põhaeestläseq: "Asi om tuun, et rahvas kynõlõs pallo. Yks löüdüs bussi pääle trügijide siän tutvit. Inemiseq teretäseq, hõiklõsõ üle päie ja tegevä kõva helüga nalla. Istjaq võtva saisiide turukoti, latsõ vai tordikarbi üskä. Jutt käü elost ja ilmast, pia ummaq vyyra q ka nigu uma q. Bussijuhf tund pallosit, kynõlõs ka üle ola ja arotas mutikõisiga, kon kinkalgi om paremb maaha minnäq." Sis olõssiq hää, ku sõit veenüq kuntligaisi teie pääle: "Vannu teid piten sõitõn sünnüse massinan kyik aig mäantsegi jouq, miä tsurmasõ inemiisi vasta ütte vai tõist saina, vahel nõstva pia õhku, sys litsva kas vai läbi põrmandu."

Visseli artikli om kirotõt Võro lugõmigu edimedse trükü jaos võrokõisi tutvustama. Päält toda ommaq asa q veidüq muutunuq. Inämb olõ-i mu meelest ПАЗ-bussõ ega q "Hiina Ikaruisi" ja sõiduplaanest om naatuq kah vähä

kimmämbähe kinniq hoitma. Mu jutu kotsilt om tähtsä, et bussiq sõitvaq ka Võromaalt sisse-vällä ja sääl seen olõ-i ynnõ võrokõsõq. Haridusõ- ja raha-tarvõq pand inemiseq mitu kõrd nädälin pikkä maad maaha sõitma. Noorõq ommaq kyik aig liikvambaq olnuq, näide sian ka mynõq kirämeheq. Selge, et noist sõidõst jääs jälg inemise miilde, kiränik agaq piät taast vallalõ saama ja taa paprõ pääleq pandma.

Bussisõit kest vaihtõpääal tunnõ, tetäq olõ-i midägi, bussijuhõ tege kyik ärq. Autujuhtmisõst ei tulõq mullõ joht niipallo luulõtuusi-juttõ miilde ku bussisõidust. Ynnõ Olavi Ruitlasõl om “Sapik” ja Contral “Mosse”. Vii-mädse puhul om luulõtus kirotoõ hääletäjä, a mitte juhi kotussõ päält⁸, Contra “Ullivuudin” om bussisõit ynnõ raam – vastus esihindä küsümisele *mille täämbä loksus bussin*, muu luulõtus kynõlõs eelätses autusõidust (Contra 1997: 73).

Võro bussisõidukirändüse edimest tüüd mõista-i ma vällä pakkuq. Egaq inne nõvvukogudõ aigu taad suurt ollaq es saakiq; säält om teedäq Hando Runneli “Ku ma Tartolt Põlva lätsi”. Muutumiseq, miä Runneli luulõtusõn juhtusõq, kimmide kotussõnimmi pruuksmine jms ommaq illatsõmbilõ võro bussisõidujutõlõ umadsõq:

Ku ma Tartolt Põlva lätsi
Tii pääl oll kari latsi
Üts lats läts pussi ala
Vällä tull ku latik-kala⁹

1995. aastaga sügüse ilmunuq Võro-Seto tähtraamadun lövvämiq katõ bussisõidu-luulõtust, Jan Rahmani “Katõ kõrda om tulnuq...” (lk 48) ja Härmä Härbä “Talvinõ vana-Tarto tii” (lk 62). Lisas toolõ om Rahman kirja pandnuq üte vahtsõmba rahvajutu bussisõidust Tarto-Võro vaihõl (lk 49)¹⁰. Rahmanist tulõgi edespidi pikembält juttu, bussisõidu mõo kotsilõ Contra pääle või viil niipallo üteldäq, et buss om vai om olnuq tälle kotus, kon luulõtuusi nii kirotaq¹¹, ette lukõq ku ka luulõraamatit müvväq (Särg 2000: 342; Kauksi 1997). Kiräkeelitsit bussisõidu-luulõtuusi om Contra kirotanuq külh.¹²

⁸ Mõlõmbaq luulõtusõq ommaq ilmunuq nn autu-tähtraamadun: Võro-Seto tähtraamat vai kallendri 1999. aastaga pääle, Võro Seltõ VKKF 1998, lk 33, 41.

⁹ Kogon *Mere ääres, metsa taga*, Eesti Raamat 1977.

¹⁰ Võro- ja Tartomaa piiri pääl Sabõrnal kynõld jutt om näüdeq taa kotsilõ, ku katõ keele vaihõl tuvvas lepütäjäs kolmas, peris võõras kiil.

¹¹ Nt Contra, *Kesmasolin*, Mina Ise 1996, lk 2: *Luuletused kirjutatud/ aastatel 1990 – 1995/ [...] Antsla – Tallinn bussis/ Õpilaste bussis*.

¹² Nt *Bussisõit, Bussipuude*, mõlõmbaq kogon *Kesmasolin*, lk 15.

Rahmani edimedsen luulõkogen “Vasõst vašk“ (1997) om ynnõ ütš bussisõidu-luulõtus “Katš kõrda om tulnuq...”, pallosõitva inemise tähelepandminõ asost, miä tüküsseq pallo juhtuma (lk 13). Viil om välästuult (ja kavvõ maa takast) nimmaduq liinaliinibussi (lk 8). Rahmani tõsõn kogon, Turu kiränigu ja tõlkja Heli Laaksosõgaq katõ pääle kirotõt “Maapuupäävän” (2000) om buss saanuq ütes päämidses ainõ- ja inspiraatio-alas. Paaf kõrda om sääli nimmat ka bussijaama, mink kotsilõ või üldäq, et tuu om ütš läbijuuskmise kotus egäpäävadsen kipõn elon. A tuu omgi Rahmani bussisõidu-luulõtuisi päämine küsumüs. Luulõtus “Puu palas” ütles: “ma sõida/ maaha suurõmba osa uma elost/ tuu asõmal et istu paiga pääl [...]” (lk 16), “Poolõ tii pääl”, et bussisõidu-aigu olõ-i luuta ütš asalikku mõtõt kah (lk 30). Seo kaetusõ motos pant “Wittensberg” kuulutas ette bussisõidu saamisõ tiidläisi uufmisalas (lk 32), luulõtus “Pätt ei lüüqki” lõpõs: “unõhki sõida ma bussiga” (lk 34).

Tsüklin “Sõit” ommaq kolm lühkest umavaihlõ köüdetüt juttu. Paistus, et ku luulõtuisin om bussisõit köüdet mäntsegi painõgaq, sis jutun pand taa mõttõq hoobis andsakit rata käümä. “Uhvoq Karilatsi bussin” (lk 22-23) and jutukolmigulõ ja tervele tsüklile põha: nakkas pääle bussijaaman, kireldäs bussisõitjit. Päätegeläseq ommaq *peris harilik vanainemine* ja katš *kuldraami*, s.t kuldraamõgaq prillegaq inemist, kiä kynõlõsõq *selget eesti kiilt*, minkpääle jutustaja ütles: “Mul naas hirm.” Vanamuti ja üte kuldraami vaiõlusõst tulõgiq vällä, mille hirm naas: kuldraamiq olõ-iq inemiseq, kukki noidõ muudu, a ommavaq uhvonaudiq. “Tilleoro lugu” (lk 26) lätt kipõlt asamanõq: “Tuukõrd ku ma jälki sõidi tuu bussiga [...]”, ja õkva tulõvaq päähä imeliguq mõttõq, jutustaja mõtlõs hindä välämaa ekskursiooni juhis ja tulõ maa pääle vai hindä sisse (bussi) tagasi ynnõ sis, ku kiil vaihlõ astus, õigõmb üldäq, ku vyra keele kehv tundmine sund. “Vahtsõl aol” (lk 28) tuu õkva algustõ muutusõ, jutustaja om vahtsõl aol viisakas inemine, lipõ iin ja ei saa uutaq ärq *õigõt bussi*, piät sõitma vahtsõt tiid, *niikutsut õkvabussiga* suurtõ liina kultuuri nuhutamaq. Õkvabussin, vahtsõ tii pääl, om jutustaja esikiq vahtsõs saanuq, ja kuuldõn bussin maamehe juttu, kinkal vajja Rõugõ bussi pääle joudaq, otsustas bussist vällä astõn lipsi säädin selgen eesti keelen: “Sellised varastavadki sulle ja selliste pärast ei võeta meid niipea euroliitu,” nii tuvõn jutus edimedsen luun kaonuq salli ja samastudõn kulladsõ prilliraamigaq (uhvogaq). Näemiq, et buss om tõsõssaamisõ kotus, muutust näütäseq kiil ja ka vällänägemine. Tähtsä om ka, kas buss sõit vanna tiid läbi Põlva kihlkunna, õkva säänest tiid niguq Visseli Agu soovit võrokõsõgaq tutvas saamisõs, vai vahtsõt kipõt õkva tiid.

Jutun “Paranoia” (lk 40) kynõldas Tarto bussijaama võrokeelidest piledimüüjast, viil om raamatun Rahmani tõlgõq Laaksosõ luust “Kyytis” (“Sõit”) (lk 92-93)¹³, kon kah andsakit asjo juhtus.

Ku Rahmani juttõ bussisõidudq käävāq Võromaa ja muu maa vaihõl, sis Aapo Ilvese “Tallinnast ära / Talnast äraq” (Ilves 2001: 49-53)¹⁴ joud Võromaad ku kavvõt tsihti ynnõ nimmadaq. Ja tuu nimmamisõ kotus piāssiq meile huvvi pakma, selle et niguq päälkirāstki nātāq, om lugu katõn keelen ja tuu nimmamisõ kotussõ pääl toimuskiq üte keele päält tõsõ pääleq minek: “Hiljem, Tartus, kui ma olin ennast juba Rāpina-Saatse bussi ümber kanti nud, nägin läbi akna Jan Rahmanit, kes on bussisõitudesta vähemalt kolm võrukeelset novelli kirjutanud.” Ja õkva edesi joba võro keeli: “Ku ma nakka võro vai seto vai, nigu kynõldas, rāpinā keeli määnegist luulõtust vai novelli kirotama, om egā kõrd veefkõnõ sääne hādā, et tuu asi vōi vällä kukku niguq üts tõlgõq eesti keelest võro vai seto vai rāpinā kiilde. Tiiā-i maq kah, mille tuu asi nii om. A pruuvi ju iks vōit” (lk 51). Nakka-i maq tan eesti- ja võrokeelitside jutupuuli stiile võrdlõma vai tõlgõt tsāpendāmā, taa ei putuq muq juttu. A ma tuu ārq ka võrokeelidse keelevaihtamiskotussõ, sis om nātāq, et ka tuust kandist vōi Ilvese jutu uufmisõ ala q võttaq: “Mynõ ao perāst, ku ma Tarto liinan hinnāst ārq tõsõ pussi pääle olli säädnü, mis Rāpināhe lätt, kaiõ aknõst vällä ja nāi ütte väikot last, kelle nimi vist om Hebo. Tāl oll imā kah man ja esā saiõ kah õkvalt kõrval, tuu kirāniguherr Rahmani Jan, kiā om võro keeli mito pussigasõitmise novelli kirotanuq. Naaq minno es nāeq” (lk 53). Om jo vaheq seen.

Edesi ma tsiteerigi Ilvese jutu tõist, võrokiilset puult, tulõ meelen pitāq, et lugu nakkas pääle kirākeelen (niipallõ ku Ilvese eesti kiilt kirākeeles pitāq) nikagu Tarto bussijaamaniq. Jutustaja sõit ekspresõbussigaq Talnast Tartolõ ja poolõ tii pääl tulõ tälle miilde, et “ku sõita tuud vahet säändse riistaga, mis lāā-iq üte huuga, a nõst egā posti vai piimāpuki man jalga, sys tulõva egān päätüsen pääle hinne vanõmpaq maainemeseq” (lk 51). Tāhendās, jutustaja sõit bussiga ja õkva tāl **tulõ miilde**. Ja et tāl tulõ, kuigi nigu kompõnsatsjoo nis, miilde *õigõ busõ*, sis saa-i tā ināmb mõttit pidāmā. Jutustaja kujotlõs hinnāst kinkagis tõsõs (nigu Rahmani jutõngi) ja tuu tynõ omgi vanõmp maainemine, vanamuuf. Vällāmõtõld bussijuht kūsus taa vällāmõtõld vanamuti käest mitu kõrda: “Kohe maq anna?” niguq bussijuhiq iks kūsusseq. Vanalmutil om muidogi aigu külh tehkatāq ja tõisi mutfegaq juttu aiaq, a ku bussijuht jo määnegi kuvvõs kõrd nakkas hellü tegemā, sis tā ütles uman keelen: “Kuhu ma annan ja kuhu ma annan! Kuhu noored mehed annavad!? Ma tahan koju saada, Rāpinasse. Anna kasvõi suhu!” (lk 52). (Inne ku maq ütli, et

¹³ Mõista-i üldāq, kas Laaksost Rahmani bussisõiduluuq ommaq mõotanuq vai ei q.

¹⁴ Raamadun om ka katõ kirākeelist bussisõidujuttu *Jaan*, lk-q 30, 32.

Ilves vahetas kiilt Võromaa nimmamisel, ma es võlsiq. Vanamuti vastus olõ-i viil keelevaihtamiskotus. Jutustaja kiil jääs sääļ sãmas. Siski om tähtsä, et säändse keelegaq vanamooriq tulõvaq miilde joba Paidõ ristin, ku Tartoniq om viil maad mailm, tähendäs, psühholoogilinõ valmisolõk keelevaihtusõs om olõman. Syna saa lihas, ku jutustaja näge joba tõsõ, või-ollaq, et õigõmba bussi aknõst tõist võro bussikiränikku).

Aomassinaq ommaq ettekujotusõn hariliguq asaq, a ruumimassinaq ommaq pääle Jules Verne'i kuigi väega kipõstõ ärq unõtõt. A buss nigu egä sõiduriist om sääne ruumimassin – läät pääleq ütē paigan, vällä tulõt hoobis tõsõn. Imeq olõ-i tuuperäst olõmaldaq, et miiq taagaq harinuq olõmiq. Tankotsil võinuq viil kynõldaq Madis Kõivu puult kifeldet paigavaimõ tähtsüst.

Ma kõrda sis viil üle, et buss tuu tan üle kaetug juttõ sisse maagilidsõ mõõtmõ, bussinolõja hindätunnõq muutus lühkese ao sisen pallo, tä näge ja kuuld rohkõmb ku hariligult, tund hinnäst tynõ ollõv, mynikõrd võigiq tõsõs saiaq vai jääs määntselegiq skisofreeniliste saisukõrda, midä ummakõrda näütäs vai minkalõ and rasõhust keelepruuk. Jutustaja kuuld inemiisi, kiä mõistvaq vai kasutasõq ynnõ eesti vai võro kiilt, ja tund ärq uma mõlõmbal puul olõki. Rahmani “Tilleoro luun” tuvvas sääntsele eesti/võro vaihõl olõkilõ “abi välästuult” – inglusõ kiil. Asi tüütäs parõmbalõ muidoki *õigõn* bus-sin ja vana tii pääl, sääļ astussõq sekkä, Agu Visseli synnogaq, “määntsegiq jouq, miä tsurmasõ inemiisi vasta ütē vai tõist saina, vahel nõstva pia õhku, sys litsva kas vai läbi põrmandu” (Vissel 1995: 133). (Luudusõtsäpendäjä saa kireldäq tsurmismist ja litsmist, kiränik või kirotaq ka tuust, minkast tiidüs vällä ei tiiq). A eški õkvabussin om maagia võimalik, vai piässi kogoni ütlemä, et õkvabussin tuu asi juhtusiq, selle et sääļ viil õigõlõ miilde nakkas tulõma vai kirotaja uma katõl vai rohkõmbil puul olõkit näge.

Luulõtuisin maagia nii õkvalt nättü-iq, sääļ om bussisõit isikligumb, ynõgiq määnegiq pain om tundaq. Runnõli klassikalinõ “Ku ma Tartolt Põlva lätsi” sobis täämbädside auturidõ bussijuttõgaq esiki rohkõmb ütē ku näide hindi muuq luulõtusõq.

Tiia Allas om Kauksi Ülle “Paati” ja “Sängü” tsäpenden pruuõnuq synomivahetusoppusõ mõistit (Allas 2000: 204–216). Timä artikli perrä üteldäq om ka buss Rahmani ja Ilvese jutõn ütekõrragaq kommunigatsioonivahend ja kommunigatsiuun esiq, a taa om ynnõ ütõs võimalus bussisõidujuttõ kaiaq. Lõpõtusõs ma proomi bussisõidujuttõ kuigi kirändüslukku passitaq. Seo, et naidõ kirotajaq ommaq parhillaq noorõq ja võrokeelidseq, om ynnõ asä väline puul. Ku ma taad juttu kiroti, tull mullõ miilde, miä Madis Arukask om kirotanuq “Vele syaluust” ja tõisist seto lugulaulõst (Arukask 2000). Vele syaluku kaiõn näge tä võimalust, et sinnäq om käkit müüdilene lugu (allilman) ärqkäämisest vai taad ärq hoitva rituaal, mink takan või ollaq viil vana-

aolidsõmb vahtsõstsündüvā jumala müüf. Sääntsiide ärqkäämiisi alaq saa sis pääle bussisõidujuttō pandaq viil egäsugudsõq “tundõlidseq tiikunnaq” ja reisikirāq. Ja klassikalinõ reisikiri olõ-i võro kirändüsen olõmaldaq asi. Ku edesi otsiq, sis reisikirja vōi kah lajalt vōttaq. Jaan Kaplinski “Lābi metsa”: “Tegelikult kirjutan reisikirja. Seekord ma Rootsi ei saanud, eks siis käin siin metsas.”¹⁵ Seo jutt kisk joba väega lakja, a naaq tankaeduq bussisõidujutuq ja “Vele syaluu” ütte mõttõruumi pandminõ and võro kirändüse uurjalõ hāā vōimalusõ tymmadaq juuñ rahvaperimüsest täāmbādse ilosynaniq.

* * *

Viil inne taa bussisõidu-kaetusõ edimāst ettelugõmist poef Kauksi Ülle mul-
lõ lavva pääle seeniq raamadun trükmāldāq luulõtusõ “TALINAST TARTU
BUSSIN”. Tuulsamal õdagul tutvustõdiq Pulga Jaani vahtsõt helüplaati, kon
kah bussigaq sõidõtas. Paar kuud hildampa, Kaika suvõulikoolin Misson
māngeq Talna võrokõsõq Kõivu Andsu näütemāngü “Pusõ”.

Võrokeeline kirākultuur om tsilfokõnõ, kyik, miā lukõq vai kuuldaq om,
vōi mõotaq tõisi kirotajit-kynõlõjit. Naaq kolm viimāte nimmatut kirātüüd
jāāseq kirändüsprotsessi edimedse tsõõri sisse (inne vōi üteldāq, et Ilvese
“Talnast ärāq” om meta-kirändüs, Rahmani juttõ kokkovõtõq ja kommõn-
taar).

Kaemiq sis naid vahtsit tekste, et saasiq teemāle juuñ alaq. Ja ma proomi
uma tuukõrd ināmb-vāhāmb üte huuga kirjā pant mārgotuisi mitte väega tõ-
sidsõlt vōttaq. Kirändüse valla-kynõlõminõ om esiq kah kirändüs, udsu pilvi
iin. A määnegiq mõtõq piāssi sääļ seen olõma.

Bussisõit, nigu üteldüq, om võro kirändüst mõotanuq mitund muudu. Jut-
tõ vai luulõtuisi, miā bussin vai bussijaaman kirotõt, a kon bussi “jälge” seen
olõ-i, ma lähkümbālt es kaeq. Veidüq statistikat sai kah tettüs, a rasõhus oll
kirātõiel, kon “buss” tähend rohkõmb ku bussi. Mainit Kauksi Ülle luulõ-
tusõn¹⁶ omgi pāātāhtsä muu, ku bussisõit. Kynõlõma nakassiq mobiilteleh-
vonnõ helüsis pantuq viieq ja inemiseq sääļ takan. (Muidogi saa, ku väega
tahat, kõrvuusi pandaq inemiisi kandja (bussi) ja synomi-kandja (telehvoñ)
jne ja pandaq luulõtus “teooriat” tiinmä.)

¹⁵ Jaan Kaplinski, *Lābi metsa*, lk 50, raamadun *Tükk elatud elu*. Tekste 1986 –
1989., Eesti Kostabi Šelts, Tartu 1991. Säänesama, a võrokiilne „reisikiri“ om
Kaplinskil kah olõman, luulõkogon *Ma vaatasin päikese aknasse* (Eesti Raamat
1976) om lk 84 – 88 viis 1970. aastagal kirotõdut luulõtust, miā andvaq kokko
sääntsesama ärqkäämiseluu, ku *Lābi metsa*.

¹⁶ Kauksi Ülle luulõtus “TALINAST TARTU BUSSIN”. Kāsikiri.

Pulga Jaani *Tõnõ kiri Maalilõ*¹⁷ passis ütte punti tan nimmat tõisi jutõgaq. Kirotaja Juhan kynõlõs *kuninganna* Maalilõ: *kuninganna lähkün ommaq alati noorõq junkruq vai miä niäq ommaq. Tuukõrd bussi pääl oll näid nii korgit ja nii pallu, et muq tereq es kõlba inämb vasta võtta*. Rassõ üldäq, kas Juhan näge tõtõst kuningannad vai ei taha Maali tundaq *alamba rahva hulgast* Juhanit. Egästahes, nii kimmäq saiusõvaihhõq tulõvaq vällä bussi pääl, muido eiq.

Ants Kõivu näütemäng “Puss”¹⁸ klapis “klassikalidsõ” võro bussisõidugaq, Visseli kireldedügaq. Kõivu bussisõit käü külätii pääl Võromaa seen. Siskiq, kyik tegeläseq-reisjäq ei olõq ütevõrra umaq. Nuurmehe liina-võro kiiļ tundas ärq ku võõras. Joodik, kiä Nuurmiist liinatšuras sõimas, om vahtsõ ilma inemine, a tunnus ollõv kuigiq müüdiline, niguq kah Naanõ, kiä umalt puult kygõ vannust asost kynõlõs. Mõlõmbaq sekässeq tõisi egäpääväst ütest punktist tõistõ sõitu, inämbältjaolt *õigõ tii* pääl (näüdendin *taa ul’ tii, Jürgensoni suurtti*).

Viil ütš asi taht õiõndamist. Inne ma ütli, et ПА3-bussiq sõida-i inämb. Tulõ vällä, et maq olõ säänesamanõ liinatšura ku Nuurmiis Kõivu näütemängun. Suvõl oll mitmit sõitõ ja näi nii Võro ku Põlva bussijaamun ПА3iq kah ärq. Põlvalt sõidi eškiq Verskahe peris õigõt tiid ja õigõn bussin.

Kirändüs

Allas, Tiia 2000: Kumma Kauksi Ülle kotusa – kas sängü vai paadi – kommunikatsioon um kimmämp. – *Võro kirändüse luumine*, Võro Instituudi toimõtiseq nr 7, 204 – 216.

Arukask, Madis 2000: Venna sõjalugu ja inimõtlemise muutlikkus. – *Kust tulid lood minule*. Tartu, 57-123.

Contra 1997: Ullivuud. – Võro-Seto tähtraamat vai kallendri 1998. aastaga pääle. Võro Keele ja Kultuuri Fond 1997, 73.

Härmä, Härbä 1995: Talvinõ vana-Tarto tii – Võro-Seto tähtraamat vai kallendri 1996. aastaga pääle, Võro Instituut 1995, 62.

Ilves, Aapo 2001: Ema on kajaka juures. Lühiproosat 1999-2001. Väike kirjastaja.

Kauksi, Ülle 1997: Viva la Contra! – Postimees 10. jaanuar.

Vissel, Agu 1995: Võrokõist kaema mineq bussiga. – *Võrokiilne lugõmik*, Võro Instituut, 133-134.

¹⁷ Pulga Jaan, 2. kiri Maalilõ, CD ja kasett “Aknõ kyigi raamega”, Võro Instituut 2002.

¹⁸ Ants Kõiv, *Puss*. Käsikiri. Näütemängu kand ette Taŋna Võrokõisi Seltš 10. põimukuu pääväl 2002 XIV Kaika suvõülikoolin Misson.

- Rahman, Jan 1995: Katš kõrda om tulnuq... – Võro-Seto tähtraamat vai kalendri 1996. aastaga pääle, Võro Instituut 1995, 48
- Rahman, Jan 1997: Vasõst vašk, EK\$.
- Rahman, Jan; Heli Laaksonen 2000: *Maapuupäiv. Luulõtuisi / runoi.* Sammakko, Võro Selts VKKF.
- Särg, Taive 2000. Kaverid ja folkloor. Contra laulud. – *Meedia. Folkloor. Mütoloogia. Tänapäeva folkloorist III*, Tartu.

Valdo Valper: The Impact of Bus Rides on Modern Võro Literature

Busses employ a surprisingly unaccustomed role in modern Võro literature. Several writers (e.g. Jan Rahman, Aapo Ilves, Kauksi Ülle, Pulga Jaan etc.) include the bus ride in their writings. The bus theme is even more important in current Võro literature than killing or chasing. Two elements are common in these stories: specific place names in Võrumaa are used and the dynamics of the stories change as the ride goes on. The bus is a place for changing, the place where the language alters. Strange thing may happen and be recalled in the bus.

The bus brings a magic dimension to Võro-language prose; the bus rider's reality may change a lot in the bus during a very short time. S/he sees and hears more than usual and feels differently. Sometimes one might feel him/herself as a completely other person, s/he might be captured in a schizophrenic state – all this has been emphasized in the special language. In poetry the magic does not occur as clearly, the content is more personal.

Stories about bus rides could be categorized together with the *War story of the Brother*, which is a mythical story about going to the underworld. It is possible that it is connected somehow with the myth of a reborn god. This kind of comparison offers the possibility to combine folklore with modern fiction.

GENIUS LOCI LÕUNAEESTI ETNILIST OMAPÄRA SÄILITAVA TEGURINA

MARJU TORP-KÕIVUPUU

Sissejuhatuseks

Järjest enam rõhutavad kultuurianalüütikud värvikatest loovinimestest kõnel-des *Genius loci* ehk siis paigavaimu või -hinge tähtsust nii isiksuse kujune-misel kui inspiratsiooni allikana.

Senisest üha kiiremini üleilmastuvas maailmas näib just paigavaim olevat ka see semantiliselt mitmetähenduslik “miski”, mis aitab toetada ja säilitada inimeste etnilist *identicult* ka sellisel juhul, kui enam ei olda vahetult seotud sünnipaigaga, oma kodukohaga. Seega – kas eeltoodust lähtuvalt on alust väita, et tänapäeva postmodernses maailmas ei ole inimeste või etniliste rüh-made identiteet enam mitte niivõrd geograafiline (st seotud mingi kindla territooriumiga ja kui see ala peaks muutuma, siis kaob ka sealt see etniline rühm) vaid esmajoones etnoloogiline – *identicult* säilib ka väljaspool teatud kindlat geograafilist territooriumi?

Möödunud sajandite traditsioonilises talupojajühiskonnas samastasid ini-mesed end väikeste kogukondadega (külaga, kihelkonnaga). Rahvuse mõiste tuli kasutusele alles 18. sajandil, rahvusteadvus kujunes kas poliitilise või etnilise ja kultuurilise ühtekuuluvuse pinnal. Rahvuse kõrval kujunesid välja ka väiksemad piirkondlikud etnilised ühendused oma identiteediga.

Lõuna-eestlased jaotuvad kolme suhteliselt selgelt üksteisest eristuvasse etnilisse rühma: mulgid, võrukesed ja setud. Nimetatud etniliste rühmade geograafiline asuala ja kultuurilis-keelelised erisused on küllaltki täpselt pii-ritletavad. Samuti on neile etnilistele gruppidele rohkemal või vähemal mää-ral iseloomulik ka kahetasandiline identiteet – samaaegselt ollakse nii eest-lased kuid ka võrukesed, mulgid või setud (vt ka Eichenbaum, Pajusalu 2001). Üldlevinud arvamuse kohaselt toetub setude identiteet omakultuurile ja religioonile, võrukestel keelele ning mulkidel eneseuhkusele ja jõukusele.

Viimase saja aasta jooksul on mulkide, võrukeste ja setude kui etniliste vähemuste positsioon Eesti ühiskonnas teinud läbi suhteliselt suured muutused.

1920. aastatel suhtuti setudesse ja nende kultuuri küllaltki tõrjuvalt. Ise olen põgusalt seda teemat käsitlenud läbi marginaalse H. J. Schmalzi isiku, kes 19.–20. sajandi vahetusel püüdis setu rahvakultuuri Eestis edutult propa-

geerida (Kõivupuu 1999: 106-129). 1935. aastal pidas etnograaf Gustav Ränk kõne II rahvusliku kasvatuse kongressil vähemusrahvuste olukorrast riigis ja riiklikust julgeolekust, milles ta juhtis tähelepanu setude võimalikule venestumisohule: “/---/ iga venestunud setu on meie rahvusele puhas kaotus. Setu rahvas peitub veel väärtusi, mida meie praegu oletadagi ei oska. Kõigepealt võetagu arvesse selle rahva vitaalsust, vaimuerksust, teravmeelsust ja kõige venelise võõba peale vaatamata ka teatavaid soomeugrilise tõu vaimseid omadusi, mis kunagi kindlasti on suureks rikastuseks meie rahvuslikule kultuurile. Kahjuks on setusid senini liigselt alahinnatud – ja kui see vaade kestab, siis hakkavad nad seda endile juba kõrva taha kirjutama. /---/ Teame, et see pole vaene maa, kuid kus on setu intelligents? Võib-olla paar üliõpilast Tartus, kes end ise setuks tunnistavad?” (Ränk 2000: 66).

Kui veel umbes 70 aastat tagasi oli rahvusteadlastel põhjust muret tunda setude kui etnilise grupi püsimajäämise pärast, siis tunduvalt elujõulisemaks tuleb tol perioodil arvata mulkide identiteeti ja positsiooni nii Mulgimaal kui Eestis tervikuna.

Viimase väite illustratsiooniks olgu siinkohal toodud refereering 1934. aastal Tallinnas asutatud Mulkide Seltsi põhikirjast, millest võime lugeda: “Mulgi päritoluga loetakse need eestisoost Vabariigi kodanikud, kelle esiisad on teoorjuse lõpetamise ajal, s.o 1860. aastate ümber seisnud Viljandi valdade või Valgamaal Helme kihelkonna valdade või Pärnumaal Halliste ja Karksi kihelkonna nimekirjas. Ema päritolu järgi loetakse Mulkideks ainult üks põlv. /---/ Mulgimaale sisserännanute, teiste eestisoost Vabariigi kodanikkude lapsed loetakse ainult siis Mulkideks, kui nad Mulgimaal on sündinud, üles kasvanud ja omavad Mulgimaal kinnisvara” (Pärdi 2000: 16-18 < Eckbaum 1936: 13-14 järgi).

Alles muulaste kolmas põlvkond võis mulgiks saada sünnijärgselt, ilma lisatingimusteta. Need piirangud annavad tunnistust nii mulkide suurest iseteadvusest kui ka nende kõrgest prestiižist tolleaegses Eesti vabariigis. Tõenäoliselt hakkasid mulkide eneseteadvuse alged välja kujunema juba 19. sajandi teisel poolel, kui Lõuna-Viljandimaa rikkad talupojad hakkasid omale talusid ostma ka naabermaakondades. Ilmselt oli majanduslikust jõukusest tulenenud iseteadvuse kasv ja uhkus oma talupoegliku päritolu üle üheks asjaoluks, miks mulgid vanast talupojakultuurist visalt kinni hoidsid ka siis, kui nad asusid mujale elama või saavutasid ühiskondlikult kõrgema positsiooni (Pärdi, *op.cit.*).

Nõukogude okupatsioon ja küüditamised hävitasid Mulgimaal etnilise ja kultuurilise järjepidevuse, mille tagajärjed on traditsioonilise mulgi omakultuuri seisukohalt pöördumatud. Küll aga tõdeb etnoloog Heiki Pärdi, et mulgid ja mulklus pole välja surnud – nad on muutunud ja muutuvad edaspidi, nagu kogu eesti rahvas ja eestlaste identiteet (Pärdi, *op. cit.* :30).

Tänapäeval on põliste traditsioonidega setu kultuuri kõrval lõunaeesti kultuuri teiseks elujõulisemaks osaks võru keel ja võrukeelne kultuur. Selle parema säilimise on taganud keele- ja kultuuriala perifeersus (Laul 1999: 63).

1989. aastast alates saab Eesti kultuuriruumis kõnelda nn võru liikumisest. See ühendab võrukeelseid ja võrumeelseid inimesi, kelle püüdluseks on teadvustada Võrumaad kui väärtust eelkõige kohalikus, aga ka eestimaises ja ülemaailmses kultuuripildis. Võru liikumise algusaastaid iseloomustas kultuurautonoomia taotlus (toodi võrdluseks nt juudid ja armeenlased Eestis) ja endid eraldi rahvaks pidamine (võrdlemine rannarootslastega), kes on elanud ajaloolisel Võrumaal juba aastatuhandeid. Selline lähenemine ei ole Eestile ainuomane, vaid omane ajastu vaimule, kus rahvusriikide üle tekivad internatsionaalsed võimustruktuurid ja sees väikesed rühmitused, mis toetuvad etnilisele eripärale ja võivad taotleda regionaalset autonoomiat või eraldumispüüdeid etnilise enesemääramise nimel (Berg 1994: 175).

1998. aastal korraldas Võru Instituut etnosotsioloogilise küsitluse "Kagu-eestlase kombed, keel, identiteet aastal 1998", mille üheks eesmärgiks oli saada vastused küsimustele: kes on võrukesed? Kui palju neid on ja kuidas nad ennast näevad? Kõnealune uuring toimus kolmes praeguses Kagu-Eesti maakonnas (Põlva, Valga ja Võru), mis peaaegu täielikult hõlmab ajaloolise Võrumaa territooriumi. Uuringu tulemused avaldas töörihm 2000. aastal Võru instituudi toimetiste sarjas artiklikogumikuna *A kiilt rahvas kynõlas... Võrokeste keelest, kommetest, identiteedist*, toimetajateks Kadri Koreinik ja Jan Rahman (Koreinik, Rahman 2000).

Kuid inimesi, kes pärinevad ajalooliselt Võrumaalt ning kelle jaoks võru keel ja kultuur on eneseidentiteedi lähtekohalt jätkuvalt olulised kategooriad, elab tänapäeval sporaadiliselt ka väljaspool ajaloolist Võrumaad. Eesti suu-remates linnades Tallinnas ja Tartus on osad neist ka koondunud seltsidesse: *Tal'na Võro Seltsi* ning Tartu Võru Vaimu Seltsi. Lisaks eelnimetatud ühendustele tegutseb Võru linnas Võro Selts VKKF (endine Võro Keele ja Kultuuri Fond), kuhu kuulub võrukesi kogu Eestist (Kõivupuu 1998).

2002. aasta märtsis küsitlesingi *Tal'na Võro Seltsi* liikmeid, et saada teavet selle kohta, milliste tunnuste alusel seltsi koondunud inimesed endid võruke-seks peavad ja et saadud tulemusi võrrelda Võru Instituudi korraldatud vas-tava uuringu tulemustega. Teiseks huvitas mind, kui hästi on seltsi liikmed kursis võrukeelse kultuurielu tänase päevaga ning kolmandaks: mida tuleks seltsi liikmete endi meelest teha võru keele ja kultuuri säilitamiseks. Viimane on seltsi põhikirja kohaselt ühenduse üks peamisi ülesandeid.

Uuringuks vajalikud andmed hankisin seltsi liikmeid kinnisel meetodil anketeerides (see tähendab küsitleja poolt ette antud vastusevariante), kuid vastajatel oli võimalus soovi korral küsitluslehele lisada omapoolseid kom-

mentaare ja täiendusi, mida olen üldistuste tegemisel ka arvestanud. Samuti oli lubatud märkida mitu küsitletavale sobilikuna/õigena tunduvat vastusevarianti. Vastata tuli isikukohaselt, kuid anonüümselt. Kuna seltsi liikmeskonna hulgas domineerivad seeniorid, määras see ka küsitluse mahu – eestseisuse sooviks oli, et küsimusi ei tohiks esitada üle kümne.

Ülevaاتlikult *Taħna Võro Seltsist*

Tallinnas elavaid võrukesi koondaval ühendusel on selja taga nüüdseks peaaegu 13-aastane ajalugu – asutamise ametlikuks kuupäevaks loetakse 1990. aasta 8. aprilli. Seltsi eestseisuse esimeheks on valitud Viivi Eksta. 2001. aasta seisuga kuulub seltsi, mille peaesmärgiks on põhikirja kohaselt võru keele ja võrulaste identiteeditunde säilitamine nii Tallinnas kui ajaloolisel Võrumaal, 151 inimest. Seltsi liikmed käivad koos pühapäeval kord kahe kuu tagant.

Enamuse seltsi liikmetest moodustavad seeniorid: naiste keskmine vanus on 73 ja meestel 70 aastat. On mõneti tähelepanuväärne, et selts on pikemat aega üritanud moodustada ka noortekogu Toivo Tootseni (sünd 1943) eestvedamisel, kuigi viimase sünniaasta lubab teda liigitada pigem seenioride kui juunioride kilda.

Domineeriv enamus seltsi liikmeid on elanud Tallinnas keskeltläbi 40-50 aastat. Suhteliselt suur osa seltsi liikmeid on jäänud Tallinna elama-töötama pärast mõne siinse kõrgkooli lõpetamist. Kuid paljudesse ajaloolise Võrumaa paikadesse pole enamik seltsi liikmeid kunagi ise saanud, ka ei tunta erinevaid võru keele murrakuid¹⁹. Seejuures on tähelepanuväärne, et osa seltsi liikmed nimetab end pigem Tallinna võrukesteks kui tallinlasteks. Kuigi ankeedis selle kohta küsimust ei esitatud, pidasid mitmed küsitletud vajalikuks seda eraldi rõhutada küsimuse juures, kus paluti märkida Tallinnasse elama asumise aasta. Ka minu varasemad uuringud ja tähelepanekud on kinnitanud, et vähemalt võrukeste arusaamade kohaselt peetakse kohalikuks inimeseks seda, kes pole mäletataval ajal elukohta vahetanud ning perekonna paiksus/põlisus on väärtus omaette (Kõivupuu 2001: 194-196).

Vastajate üldiseloormustus

Täidetult tagastas ankeedi 100 seltsi liiget, mis on praktiliselt 2/3 seltsi liikmete koguarvust (151 liiget). Vastajate hulgas domineerisid naised (60

¹⁹ Andmed pärinevad seltsi koduleheküljelt <http://www.zone.ee/tvselts>, mis on huvilistele kättesaadav alates 2002. aasta septembrist.

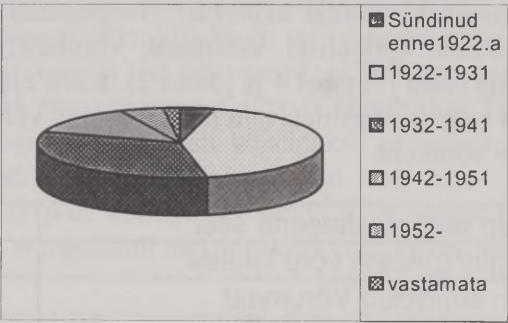
vastanut sajast). Ankeedile vastanute haridustaset illustreerib tabel nr 1 ja nende vanuselist koosseisu tabel nr 2 ja joonis nr 1.

Kõrgharidus	47
Kesk-eriharidus	30
Keskharidus	19
Põhiharidus	4

Tabel 1. Ankeedile vastanute haridustase.

Sündinud enne1922.a	4
1922-1931	43
1932-1941	33
1942-1951	13
1952-	5
vastamata	2

Tabel 2. Ankeedile vastanute vanuseline koosseis.



Joonis 1. Ankeedile vastanute vanuseline koosseis.

Küsitluskava koostades huvitas mind samuti, kuipalju seltsi liikmeid on Tallinnasse asunud nõukogude perioodil, kuipalju nn üleminekuajal ja kuipalju tänase Eesti Vabariigi ajal. Põhiosa küsitletuid (ja ka seltsi liikmeid) on asunud Tallinnasse nõukogude perioodil (vastanute keskmine “staaž” tallinlase- na on 42 aastat) ja vaid väga vähene kogus seltsiga liitunud on Tallinnas elanud vähem kui kümme aastat. 10–15 aastat Tallinnas elanud seltsi liikmed vastanute hulgas puudusid (vt ka tabel 3).

Elanud Tallinnas	
alla 10 aasta	8
10-15 aastat	0
üle 15 aasta	92

Tabel 3. Seltsi liikmete "staaž" tallinlasena.

Tallinna võrukeste²⁰ identiteeditundest

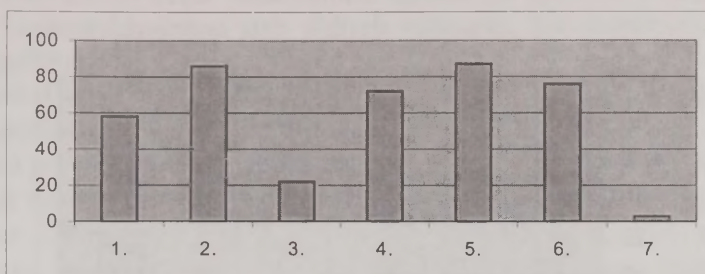
Nagu sissejuhatuses mainisin, oli küsitluse üheks eesmärgiks teada saada, milliste tunnuste põhjal määratlevad seltsi liikmed endid võrukesena.

Võru Instituudi poolt 1998. aastal läbiviidud uuringu tulemuste kohaselt peetakse ajaloolisel Võrumaal peamiseks võrukeste tunnuseks keelt (84% vastanute üldarvust). Võru päritolu ja kohapeal elamist, mis ka on võrukestele omased, ei peetud nii tähtsaks. Nende järgi otsustas inimese kuulumise üle võrukeste hulka veidi üle poole vastanutest (Koreinik, Rahman 2000: 43). Käesoleva küsitluse tulemused aga näitasid, et Tallinna võrukeste seltsi koondunute jaoks on võru keel suhteliselt vähemtähtis identiteedi tunnus, platseerudes tähtsuselt alles neljandale kohale. Tallinna võrukeste identiteet näib kindlasti koosnevat mitmest erinevast komponendist, mille hulgast domineerivad sünnikoht ajaloolisel Võrumaal, võrukes(t)est vanemad ja kuulumine võrukeste seltsi (vt tabel 4 ja joonis 2). Küsituleja jaoks oli üllatav seegi, et suhteliselt suur osa küsitletavaid määratles end võrukeseks seetõttu, et tema abikaasa on võrukene.

Tunnen end võrukesena sest:	
1. räägin/kõnelen võru keeles	58
2. olen sündinud Võrumaal	86
3. mu abikaasa oli võrukene	22
4. kuulun võrukeste seltsi	72
5. mu vanemad on võrukesed	87
6. minu sugulaste hulgas on võrukesi	76
7. muu	3

Tabel 4. Talña Võro Seltsi liikmete identiteedi komponendid.

²⁰ Siin ja edaspidi peab autor ruumi kokkuhoiu mõttes Tallinna võrukeste kõneldes silmas Talña Võro Seltsi liikmeid. Tallinnas elab arvukalt Võrumaalt pärit inimesi, kes pole seltsiga liitunud ja seega ei peegelda käesolev lühikäsitlus kaugeltki kõikide Tallinnas elavate võrukeste hinnanguid ja seisukohti.



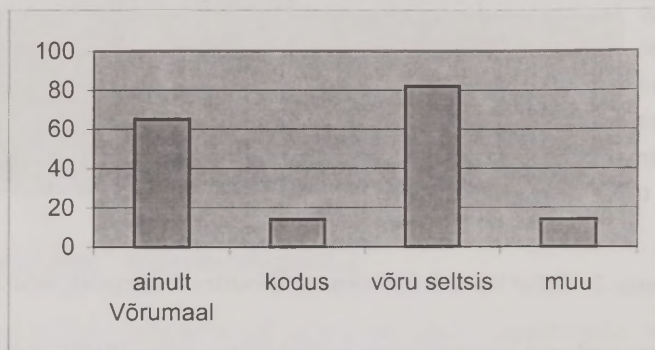
Joonis 2. Taäna Võro Seltsi liikmete identiteedi komponendid.

Vastuste kommentaare iseloomustas nostalgiline, isegi teatav müütiline suhe lapsepõlve-Võrumaasse kui igaveseks kaotatud paradiisi. Võimalik, et selle põhjuseks on asjaolu, et alati pole Tallinna elama asumine olnud seltsi liikmete vaba tahe vaid ajastuomaselt sunnitud valik. Asjakohane on siinkohal märkida sedagi, et osa kõrges eas seltsi liikmeid pole viimased 10-20 aastat iseoma jalga enam kodu-Võrumaale saanud.

Kuna selts on seadnud endale üheks ülesandeks võru keele säilitamisele kaasaaitamise esmajoones ajaloolisel Võrumaal, kuid ka Tallinna võrukete hulgas, siis järgmised küsimused esitasingi seltsi liikmetele võru keeles kõnelemise võimaluste kohta. **Võru keelt** (selle all pidasin silmas kodumurra- kut, mitte nn kaasaegset võru kirjakeelt) on võimalus seltsi liikmetel kõnelda peamiselt võrukete seltsis (82 jah-vastust) ja Võrumaal (65-jah vastust) (vt tabel 5 ja joonis 3). Nagu vastustest nähtub, kõneldakse Tallinna-kodus võru keelt suhteliselt harva. Võru keeli kõneldakse peamiselt oma ea- ja kooli- kaastlastega (57-jah vastust), sootuks vähem oma laste- ja lastelastega. 12 vastajat tõdesid, et pole kellegagi kõnelda ning üksikud seltsi liikmed (5 vastajat) nentisid, et tegelikult nad ei oskagi võru keeles kõnelda (vt tabel 6).

Võru keelt räägin:	
ainult Võrumaal	65
kodus	14
võru seltsis	82
muu	14

Tabel 5. Võru keele kasutuskohad.



Joonis 3. Võru keele kasutuskohad.

Võru keelt räägin (kellega):	
põhiliselt oma eakaaslastega	57
oma lastega	11
oma lastelastega	7
ei ole kellegagi rääkida	12
tegelikult ma ei oska võru keeles rääkida	5
muu	26

Tabel 6. Suhtlussfäärid.

Lahtistes vastustes kommenteeriti, et võru keelt kõneldakse meelsasti kõigiga, kes võru keeles vastavad. Siinkohal on paslik tõmmata paralleele Võru Instituudi 1998. aasta uuringuga, kus samuti selgus, et eakaaslaste ja oma vanematega võru keelt rääkivaid küsitluid oli tunduvalt rohkem kui neid, kes selles keeles räägivad oma laste ja lastelastega. See võib aga tähendada seda, et võru keele valdamine (kõnelemine) võrukeste hulgas ja võrukeste identiteeditunnusena ei pruugi olla igavene.

Küsitlusest lähtuvalt on seltsil teatav funktsioon võru keele säilitajana olemas. Tähelepanuväärselt paljud seltsiliikmed pidasid vajalikuks esile tõsta ka võrukeelset näitemänguringi ja lauluansamblit kui keelekeskkonda ja väärtuslikku võrukeelset suhtlemispaika. Võru keele vähest kasutamist koduses suhtluses on võimalik põhjendada ühelt poolt sellealaste inimeste ja nende laste murdekeele-kõnelemist tauniva ligi poolesaja-aastase perioodiga nõukogude haridus- ja kultuuripoliitikas, mille kohaselt murdekeele kasutamine

pidi takistama eesti keele omandamist. Samas on üldteada tõsiasi, et perekonnast keelekeskkonnana jääb üldiselt väheoseks, kui ümbritsev keskkond kodust keelekasutust ei toeta.

Siinkohal on ehk paslik meenutada, et 1980. aastate venestuspoliitika hakkas jõuliselt tõrjuma kesk- ja kõrgharidusmaastikult välja ka eesti keelt kui samuti perspektiivitut ja väheväärtuslikku suhtlemisvahendit. Murdekeel, mida küll kõnealusel perioodil ekspluateerisid meelahutuses agaralt vestekirjanikud ja följetonistid, satiirikud ja koomikud, sümboliseeris harimatust. 1990. aastal etendus “Vanemuise” laval I. Tuomarila draama “Hurmov Hermann Göring ehk...”, mille tõlkinis kahasse koos A. Laagusega. Soome patsifistist traagilise saatusega sõdur Tuure, kes autori tahtel kõneles ääremaa arhailist murdekeelt, valmistas publikule pisarateni nalja pelgalt oma keelepruugi pärast. Ka siis, kui ta end laval bensiiniga üle valas ja põlema süütas, rõkkas saal naerust.

Samal ajal aga oli võru keel säilinud mõningal määral ajaloolise Võrumaa luteri kirikus. Näiteks nendelsamadel 1980-1990ndatel maeti – kui kadunu seda soovis – Hargla koguduse liikmeid võrukeelse jumalasõna saatel. Kahjuks ei ole seda teemat aga senini pädevalt uuritud, mistõttu saan tugineda ainult oma kogemustele nii folkloristina kui Hargla koguduse liikmena.

Kuna seltsi liikmed on eakad, siis väidetavalt pole paljud ka neist enam pikka aega saanud kodukanti külastada ega sealsete asukatega võru keeles suhelda. Sellele osundab kaudselt ka seltsi liikmete nivelleerunud võru keelepruuk, mis avaldub näiteks vokaalharmonia ebajärjekindlas kasutamises (*hindätunnetusõ*: pro *hindätunnõtusõ*); sõnade käänamises (*võrokõistõ*: pro *võrokõisi*) jne.

Tallinna võrukesed ja võrukeelne meedia

1. Võrukeelne trükimeedia

Riikliku programmi “Lõunaeesti keel ja kultuur” toel hakkas ilmuma alates 2000. aasta augustist *Võromaa rahva uman keelen kuuleht Uma Leht*, mida annab välja AS Põlva Koit, Põlva maakonnalehe Koit väljaandja. Inimesed, kellel on tellitud maakonnaleht (kas Koit või siis Valgamaalane Taheva ja Karula vallas ning Kaagjärve sidepiirkonnas), leiavad Uma Lehe automaatselt oma postkastist. Võru maakonnas levib Uma Leht Eesti Posti vahendusel otsepostitusega. Ajalehte on aga võimalik ka eraldi tellida igast ajakirjanduse tellimisega tegelevast asutusest. Praegu on Tallinnas võimalik lehte osta rahvusraamatukogu müügikioskist, varem oli seda võimalik saada ka Eesti Kee-

le Instituudi majast Roosikrantsi tänaval. Küsitlusest selgus, et seltsi liikmete hulgas ei ole võrukeelne ajaleht kuigi populaarne. Regulaarselt loeb Uma Lehte ainult 18 vastanut, kellest 4 väitis, et leht on Tallinnas raskesti kättesaadav. 26 vastanut kuulis võrukeelsest ajalehest üldse esimest korda. See oli üks neid küsimusi, mille suur osa vastajaid jätsid vahele. Võimalik, et häbeneti oma teadmatust. Kaudselt võib antud vastuste põhjal järeldada, et seltsi liikmed ei ole ilmselt ka aktiivsed Võru ja Põlva maakonnalehtede tellijad-lugejad.

1998. aastal, mil viidi läbi etnosotsioloogiline uuring, ei ilmunud ajaloolisel Võrumaal ühtki võrukeelset perioodikaväljaannet. Kuid võrukeelse ajakirja või ajalehe olemasolu pidas vajalikuks 20,4% küsitletust. Kui neile lisada kagueestlased, kelle meelest võiks võrukeelne ajakirjandusväljaanne olemas olla, selgus, et võrukeelse ajakirjanduse pooldajaid *in spe* oli siiski rohkem kui selle vastaseid. Samas ligi kolmandik küsitletutest, kes pooldas kohaliku keele kasutamist meedias, ei pidanud vajalikuks aga eraldi ajalehte või ajakirja. Osalt võib see olla tingitud ilmselt sellest, et inimesed on harjunud lugema ajakirjandusest võrukeelseid vesteid, jutte, kultuuriartikleid, kuid ei pea vastuvõetavaks näiteks võrukeelseid surmakuulutusi ja poliitika-uudiseid. Osa inimesi ei pea võru keelt ka piisavalt ametlikuks, et tervet omakeelset väljaannet teha (Koreinik, Rahman 2000: 110-111).

Täiendavate andmete hankimiseks usutlesin käesoleva, 2003. aasta jaanuari alguses telefonitsi Uma Lehe tegevtoimetajat Ülle Harjut, kelle väitel pole majanduslikel põhjustel senini korraldatud eraldi küsitlust selgitamaks võrukeelse lehe populaarsust. 2002. aasta detsembris küsitles Põlva maakonna ajaleht Koit oma lugejaid, lisades lehes avaldatud küsitluslehele küsimused ka Uma Lehe kohta. 89st vastanust väitis 42, et loeb alati Uma Lehte, 27 vastanut ei loe üldse ja 20 väitis, et loeb lehte mõnikord. Lugejate hinnangul on lehe sisu küll huvitav, kuid võru keel paljudele siiski lugemiseks raske. Tähelepanuväärseks pidas Ülle Harju asjaolu, et inimesed, kes väitsid end Uma Lehte mitte lugevat, olid samas ägedad lehte kui niisugust kritiseerima, sealhulgas ka ajalehes ilmunud materjale.

2. Võrukeelne elektrooniline meedia

1998. aasta Võru Instituudi uuringu kohaselt suhtuvad kagueestlased nii omakeelsesse kui üldse meediasse soosivalt (BMF = Balti Meediateabe AS 1998. aasta sügisese küsitluse kohaselt ületavad telerivaatamise kestuselt kagueestlased Eesti keskmise ning raadiot kuulavad sama palju kui Tallinna eestlased). Suure tõenäosusega on kõrgenenud meediatarbimise põhjuseks statsionaarsete kinode hääbumine, teatrite harvad külalisetendused ääremaale jne. Massimeedia aga on kõige kergemini ja odavamalt kättesaadav meelela-

hutus. Vahemärkusena võin lisada oma pikaaegsete ekspeditsioonide kogemustest ajaloolisele Võrumaale, et ka keskmistes ja isegi suhteliselt tagasihoidlikes maamajapidamistes on videomakk üpris tavaline tarbeese, mille abil hooajatööde perioodil salvestatakse kõik päevased seriaalid-seriaallikesed, et need siis õhtul pärast päevatööde lõppu rahulikult ära vaadata.

1998. aasta küsitluse kohaselt oli kagueestlase jaoks kõige vastuvõetavam võru keele kasutamine televisioonis, kus võrukeelseid saateid vaataks 60,4% küsitletutest. Mingil juhul ei vaataks võrukeelseid saateid vaid 5,1% küsitletutest (Koreinik, Rahman 2000: 114).

Võrumaa tänast päeva kajastavate telesaadete sarjast “Kaemi perrä”, mida näidati ETV-s 2001. aasta kevadsuvel 6-osalisena (kuigi mitte just *prime time*’il: kell 18.30) ning mida toetas samuti riiklik programm “Lõuna-Eesti keel ja kultuur”, jälgis kõiki saateid ainult 14 seltsi liiget. Üksikuid saateid jälgis 52 vastajat (*eetriaeg ei sobinud; kahju, et ei näidatud kordusena laupäeva hommikul*) ja esmakordselt kuulis sellisest saatest 29 seltsi liiget. Ka siin jätsid osad küsitletavad mingil põhjusel vastamata, ilmselt suuresti ülalmainitud põhjusel – häbeneti oma teadmatust. Tallinnas on kultuuritarbimise võimalusi rohkem ning võimalik, et tagasihoidliku reklaami korral ei jõua Võrumaaga seotud tele- ja raadiosaated lihtsalt sihtgrupini.

Kahjuks pole ka selle küsimuse vastuseid võimalik võrrelda ajaloolise Võrumaa elanike huviga nimetatud saatesarja vastu, sest sellekohast küsitlust ei ole kohapeal korraldatud ja saatesarja tegijatel tagasiside puudub.

Tallina võrukesed ja võru kirjakeel

Võru keeles lugemine on tänastele võrukestele suhteliselt uus kultuuritarbimise viis ning tekitab jätkuvalt vastakaid arvamusi. Küsitluses väitsid seltsi liikmed, et võru keeles loetakse meelsamini ajakirjandust (46 jah-vastust); ilukirjandust (25 jah-vastust) ja võrukeelseid kooliõpikuid (20 jah-vastust). Lahtistes vastustes leidsid lugemisvarana enam mainimist võrukeelsed näidendid. Suure tõenäosusega vähemalt osa nendest vastajatest lööb kaasa seltsi näitemänguringis, kus see on ka hädavajalik. Üksikud seltsi liikmed ei loe võrukeelseid tekste, sest kirjakeel on raske (15) ja *lugemine võtab palju aega*. Kaks seltsi liiget on veendunud, et võru kirjakeelt pole üldse vaja, vaid selle asemel on vaja õppida ja õpetada rohkem maailma keeli.

Kuna selts oma põhikirjas on pidanud vajalikuks tegelda ka võru keele säilitamisega ajaloolisel Võrumaal, huvitusin võru keele õpetamise vajalikkusest Võrumaa koolides seltsi liikmete lähtekohalt vaadatuna. Keeleõpet peab vabatahtlikkuse alusel vajalikuks 63 vastajat; kohustuslikus korras

vajalikuks 15 vastajat; kohustuslikus korras koguni hädavajalikuks 14 vastajat. Vastusevariandile *mulle on see ükskõik* ei vastanud keegi.

Võru kirjakeele küsimus on jätkuvalt poleemiline. Kuna ise olen seotud võrukeelsete väljaannete koostamise-toimetamisega, pole välistatud, et see võis tulemusi teataval määral positiivses suunas mõjutada. Samas oli rõõm tõdeda, et keelealane äge diskussioon käivitus kohapeal ankeedi täitmise käigus (vahetult enne minu küsitlust ilmus “Võru-eesti sõnaraamat”, mida Ants Kõiv seltsi koosolekul ka esitles). Nimelt näeb üpris suur osa seltsi liikmeid võru keele propageerimises ja õpetamises nn vastandumist eesti keelele ja kultuurile, kõnelemata maailmakultuuri(de)st ja keeltest ehk sisuliselt kultuurilist regressi, *back-to-the-past*-hoiakut. Selline suhtumine pole võõras ka mitmetele Eesti Vabariigi mõtteliidritele (meenutagem kasvõi näiteks Enn Soosaare artiklist vallandunud poleemikat 2002. aasta kevadel Eesti päevalehtedes).

Küsimusele, mida tuleks teha võru keele ja kultuuri järjepidevuse kestmiseks Tallinnas, eelistasid seltsi liikmed vastusevariante *tuleks luua keele-, kirjanduse- ja folklooriringe* (71 jah-vastust) ja *korraldada koolilastele nn pühapäevakoole* (28 jah-vastust). Lisavõimalustena pakuti välja laste saatmist suvel Võrumaale keelelaagrisse; Võru seltsimaja asutamist Tallinna; võrukeelse folkloorigrupi, kus esinevad koos mitme põlve esindajad, loomist ja laste ning lastelastega intensiivset võrukeelset suhtlemist. Ainult üks vastaja nentis pessimistlikult, et keeleõppe ning kultuuri propageerimisega tulnuks ka Tallinnas alustada vahetult taasiseseisvumisjärgsetel aastatel – nüüd on sellega lootusetult hiljaks jäänud.

Viimse puhkepaiga valik

Peamine põhjus, miks esitasin küsimuse nii delikaatsel teemal, nagu seda on viimse puhkepaiga valik, tulenes minu uurimisteemast (surmakultuur ja matusekombestik)²¹ ning sellest lähtuvast teadmisest, kui oluline on surma ja matustega seotud temaatika ajaloolise Võrumaa inimeste identiteedi seisukohalt. Antud küsitluses jäid viimse puhkepaigana domineerima Tallinna kalmistud (35 jah-vastust). Enamik küsitletuid põhjendasid oma tehtud otsust pragmaatiliselt – Võrumaal ei käiks keegi nende kalmu/hauaplatsi hooldamas. Samuti oli mitmete vastajate abikaasa juba Tallinna kalmistule maetud, mis on samuti arvestatav tegur siinse rahupaiga eelistamiseks. Ajaloolise Võrumaa kalmistut ehk *umma surnuaida* (see tähendab traditsioonikandjate/-tundjate keeles üldjuhul kalmistut, kuhu on maetud oma (vana)vanemad)

²¹ M. Torp-Kõivupuu. Surmakultuuri muutumine ajas: ajaloolise Võrumaa matusekombestiku näitel. Doktoridissertatsioon. TPÜ 2002. Käsikiri.

eelistas 28 küsitletut põhjendustega, et seal on perekonna haaaplats ning kõik lähedased puhkavad seal (*meil on mitu põlve maetud Võrumaa kalmistule ja on õige, et olen oma sünnikodus*). 23 inimese jaoks ei olnud see küsimus oluline. Üksikud vastajad soovisid tuhatatud saada tingimusel, et tuhk viiakse Võrumaale ning osa vastajatest väitis end olevat veel mitte selle probleemi peale mõelnud. Küsitletud konstateerisid ka üpriski mitmetel juhtudel, et matusepaiga lõplik valik ei pruugi sugugi sõltuda nende endi tahtest vaid laste (sugulaste) omast.

Võrumaa kalmistut eelistasid keskeriharidusega naised; Tallinna kalmistut kõrgharidusega naised ja küsimust ei pidanud enda jaoks oluliseks enamus kõrgharidusega mehi. On tähelepanuväärne, et just antud küsimuse puhul joonistusid esmakordselt selgelt välja ka seosed vastajate soo ja haridustaseme vahel. Teiste küsimuste puhul nii selgeid seoseid ei ilmnunud.

Kokkuvõtteks

Küsitlus Tallinna võrukeste seltsi liikmete hulgas näitas, et domineeriv osa peab ennast seetõttu võrukeseks, et nad pärinevad ajalooliselt Võrumaalt – nende etniline identiteet toetub geograafilisele identiteedile.

Võru keele ja kultuuri tegelemine ning selle kaudu end võrukesena määratlemine näib tähendavat Tallinnas tegutseva võrukeste seltsi liikmetele süvenemist eelkõige mälestustesse lapsepõlve-(muinas)Võrumaast: seltsi liikmete hulgas on populaarne memuaristika; Võrumaa kihelkondade kultuuriomapära jätkuv tutvustamine peaasjalikult noorusmälestustele tuginedes jne. Võru keelt harrastatakse isekeskis nii kõnes (laulus, näitemänge lavastades) kui vähemal määral ka kirjas (luule, proosa), samuti traditsioonilistes kodustes töödes (käsitööring, rahvustoidud). Uusimad väljundid võru keele ja kultuuri vallast (nt massimeedia vahendusel) on senini jõudnud seltsi liikmeteni pigem juhuslikult või üldse mitte. Võru keele ja kultuuri õpetamise poolt nii Võrumaal kui Tallinnas küll ollakse, aga samas pole seltsi liikmed suutnud (pole pidanud vajalikuks?) oma laste ja lastelaste seast kasvatada seltsile arvestatavat järelkasvu. Suuresti pragmaatilistel põhjustel soovitakse maetud saada pigem Tallinnase kui Võrumaa kalmistule, kus puhkavad esivanemad ja sugulased.

Vastates nüüd sissejuhatuses esitatud küsimusele – kas on alust väita, et tänapäeva postmodernses maailmas ei ole inimeste või etniliste rühmade identiteet enam mitte niivõrd geografiline (st seotud mingi kindla territooriumiga ja kui see peaks muutuma, siis kaob ka see etniline rühm) vaid esmajoones etnoloogiline – *identicus* säilib ka väljaspool teatud kindlat geograafilist territooriumi? – saab Tallinna võrukesete seltsi liikmete hulgas

tehtud küsitlusele tuginedes tõdeda, et kui inimes(t)e identiteet on ainult või pigem geograafiline (*tunnen end võrukesena, sest olen Võrumaal sündinud; tunnen end võrukesena, sest minu vanemad elasid Võrumaal*), siis suure tõenäosusega see järeltulevatele põlvetele edasi ei kandu. Sellest lähtuvalt ei pruugi võrukeste Tallinnas sündinud lapsed ja lapselapsed endid üldse enam võrukestena määratleda, sest identiteedi tähtsamaks tunnuseks peetakse sünnipaika.

Kirjandus

- Berg, Eiki 1994: Etnosotsiaalsed protsessid. – *Akadeemia* 1, 162–179.
- Eichenbaum, Külli, Karl Pajusalu 2001: Setode ja võrukeste keelehoiakutest ja identiteedist. – *Keel ja Kirjandus*, 483–489.
- Koreinik, Kadri; Rahman; Jan (toim.) 2000: *A kiilt rahvas kynõlõs...* Võrukeste keelest, kommetest, identiteedist. Võro Instituudi Toimõtiseq 8. Võro.
- Kõivupuu, Marju 1998: Viimased kolm Viitinas, Vilustes ja Põlgastes ehk nüüdseks 10 aastat Kaika-koolitust ajaloolisel Võrumaal. – *Keel ja Kirjandus*, 794-799.
- Kõivupuu, Marju 1999: *Sauna taga tiigi ääres...* ehk ühest unustatud laululoojast ja mõnda tema vennastki. – *Mäetagused* 10, 106-129.
- Kõivupuu, Marju 2001: Kogujalt kogujale. – *Paar sammukest XVIII*. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat. Tartu, 194-210.
- Laul, Silvia 1999: Eesti kagunurk – piiriala Pihkva ja ordu valduste vahel. – Võro Instituudi Toimõtiseq nr 6, Võro 1999, 55-64.
- Pärdi, Heiki 2000: Mulgi müüt ja mulgi identiteet. – *Mulgi Kultuuri Instituudi toimetised 1. Ettekandeid I Mulgi konverentsilt Tõrvas 23. 10. 1999*. Viljandi, 15-31.
- Ränk, Gustav 2000: Vähemusrahvaste olukord Eestis ja riiklik julgeolek. – *Müüt ja ajalugu*. Toim. P. Runnel. Tartu, 63-68.
- Valk, Aune 2000: Võrukeste identiteedist. – *A kiilt rahvas kynõlõs...* Võrukeste keelest, kommetest, identiteedist. Võro Instituudi Toimõtiseq 8. Võro, 39-55.

Autori eriline tänu kuulub **Kadri Koreinikule** Võru Instituudist ja **Helga Laanperele** Taäna Võro Seltsist abi eest käesoleva uuringu läbiviimisel.

Marju Torp-Kõivupuu: *Genius loci* as a Factor in the Preservation of Southern-Estonian Ethnic Texture

This article is based on a survey of the members of the Tallinn Võro Society in March 2002. First, the author wished to gain information about the defining features of the members' Võro identity and to compare these results with the findings of similar research completed by the Võru Institute in Võru. Second, the author was interested in how well Võro people in Tallinn know what is going on in the cultural life of the Võro-language area in Estonia. Third, the author was curious about the members' opinions on what should be done to preserve Võro language and culture. After all, according one of the statutes of the Society, preserving Võro language, culture and identity is one of their main tasks.

The Võro Society in Tallinn was established in 1990; at the moment it includes 151 members. One hundred of them returned the answer sheet. The society gathers once every two months. The average age of the members is 73 (female) and 70 (male). Most of the members have lived in Tallinn for about 40-50 years.

Võru Institute research has showed that for people in Võro the most important characteristic that separates Võro people from other Estonians is that they speak the Võro language. This is not the case in Tallinn, where this characteristic was rated only as fourth in importance. For Tallinners, it is more important to been born in the historic territory of Võro. In short, their ethnic identity rested on geographical identity. The other features of importance were that the one's parents should have been Võro people and also that one is a member of the Võro Society in Tallinn. Several of those surveyed defined themselves as Võro people because their husbands and wives were.

The members of the Võro Society in Tallinn identify themselves as Võros by practicing Võro culture and language, they are changing the memories of their childhood from "ancient" Võro, its very popular to deal with memoirs. The Võro language is used during their conversations, but also in songs and drama. It is used less frequently in writings (i.e. poetry, prose) and for homework. Modern outputs of the Võro language and culture (through mass media) seldom or not at all reach the Society members. Although they support teaching their language and culture in the schools of Tallinn and Võro, they have not managed to raise the new generation by themselves. For mostly pragmatic reasons, they prefer to be burried to Tallinn, not in Võromaa where their predecessors rest.

ÜKS KÜSIMUS SEOSSES TARTU KEELEGA

HELI LAANEKASK

Pealkirjas nimetatud küsimus on seotud sellise kokkuleppelise ja traditsioone kajastava asjaga nagu ortograafia. Kui vaadata näiteks seminari "Lõunaeesti mõistest" kavalehte, siis torkab silma kirjutusviiside erinevus, mille olen järgnevas paksu kirjaga esile tõstnud: Paul Hagu "Miks **lõunaeesti** mõistest?", Heiki Valk "**Lõuna-Eesti** mõistest ja piiridest: arheoloogia vaatenurk", Tiit-Rein Viitso "**Lõunaeesti**: üks neljast, üks kolmest, üks kahest, kolmainus", Jüri Jagomägi "Kus lõpeb **Lõuna-Eesti**", Mall Hiiemäe "**Lõunaeesti** territooriumi jaotused rahvakalendri tavandi näitel", Mari Sarv "**Lõunaeesti** regivärsist" jne. Seminari korraldaja ametlik nimi on kavalehel Tartu Ülikooli **Lõuna-Eesti** keele- ja kultuuriuuringute keskus. Kas *lõuna-eesti* ~ *Lõuna-Eesti* varieerumine on juhuslik või on eri kirjutuskujude taga ka erinev mõistemaht?

Eesti suure ja väikese algustähe ortograafias kehtib selline reegel, et kohanimed kirjutatakse üldiselt suure tähega (välja arvatud liigitermin) ja vaid erandjuhul väikese tähega. Mitmetest varasematest erandrühmadest (vt nt Erelt 1995: 26–27) on viimasel ajal loobutud (kaubad, viisid, meetodid, haigused, ravimid jne), niisiis suure tähega: *Tallinna kilud*, *Rootsi laud*, *Hispaania avang* jts. Püsima jäänud erandid on 1) taime- ja loomanimetused (*rakvere raibe*, *koloraado mardikas*), 2) loomatõugude nimetused (*tori hobune*), 3) keelenimetused (*läti keel*) ja 4) rahva- ja hõimunimetused (*vene rahvas*, *pääpua hõimud*). Lisaks annab norming võimaluse vastandada ja eristada kohanime suure või väikese algustähega kirjutamise abil kas koha- ja riigikuuluvust (*Eesti kirjanik* 'mistahes rahvusest kirjanik, kes elab Eestis või on Eesti kodanik'; *Vene lipp* 'Venemaa riigilipp') või rahvaskuuluvust (*eesti kirjanik* 'eesti rahvusest kirjanik', *vene folkloor* 'venelaste rahvuslik folkloor'). (Vrd Raadik 2000: 115–116, Päll 2000: 83–85, Erelt 1999: 24–27). Tendents erandeid vältida ja suurt algustähte eelistada kajastub ka järgmistes käsiraamatu "Eesti ortograafia" märkustes (vt Erelt 1999: 27): a) taime- ja loomanimetustes on väikesetähelised kohanimed vastava erialakirjanduse traditsioon, üldkeeles võib neid kirjutada ka suure tähega (niisiis nt *Rakvere raibe*, *Herefordi veis*); b) keelerühmituste (hõimkondade, keelkondade, keelerühmade) nimetustes on soovitatav säilitada kohanimede harilik (st suure algustähega) kirjutusviis (märkame, et siin ei ole erialakeelele, st lingvistide

varasemale harjumusele või tavale möödust tehtud, esitatud näidete hulgas on sellised nagu *Kaukaasia keeled* ja *Uurali keelkond*) ja c) kaugemate keelte nimetustes sisalduvad kohanimed on soovitatav kirjutada suure tähega (nt indiaani keelte hulka kuuluv *Euchre Creeki keel*).

Tundub siiski, et keeli, keelerühmi ja hõime puudutavate nähtuste osas on praegune ortograafianorming hägune. Suure tähega *Uurali keeled* ja väiksega *uurali hõimud*? Kas "kaugemad keeled" tähendab kaugust ajas või kaugust ruumis või hoopis mentaalset kaugust, vähest tustust? Või koguni keelenimetustes sisalduva kohanime kirja- ja häälduskuju suurt erinevust, mispuhul väiketähele (ja häälduspärane) kirjutusviis oleks raske? Mille poolest erinevad väikesetähele *alabama keel* ja suurtähele *Erie keel* (vrd Päll 2000: 84–85)?

Praktikas tundub praegu, et keelekorraldaja antud võimalust ühelt poolt koha- ja riigikuuluvuse ning teiselt poolt rahvaskuuluvuse eristamiseks kasutatakse ka koha- ja hõimukuuluvuse eristamiseks. Kas mitte sellele ei viita meie seminarikava *Lõuna-Eesti mõiste ja lõunaeesti mõiste*? Võimalik ka, et meie programmi ortograafiakõikuvused *Lõuna-Eesti* ja *lõunaeesti* vahel tähistavad pürgimist uusvana etnilise kokkukuuluvuse suunas, st väiketähele kirjutusviis osutaks nagu uuesti tekkivale või loodavale etnilisele kokkukuuluvusele (*lõunaeesti territoorium!*). Möödaminnes olgu öeldud, et vastasseis otsekui asisema Põhja-Eesti (Tallinna) ja otsekui vaimsema Lõuna-Eesti (Tartu) vahel on viimasel ajal mitmel põhjusel tõepoolest tugevnenud, nii et käesoleva artikli kirjutamise aegu on ajakirjandusest koguni läbi käinud Tartu või Lõuna-Eesti riigi (tõsi küll, esialgu följetonlik) idee (Kivastik 2002).

Ortograafianormingute juurde tagasi tulles küsigem, mida tähendab soovitus kirjutada keelerühmade nimetustes sisalduvad kohanimed suure tähega (Erelt 1999: 27)? *Soome* ja *Läänemeri* on kohanimed, kas peaksime kirjutama **Läänemere-Soome keeled*, sama loogika kohaselt ka **Volga-Soome keeled*, **Permi-Soome keeled*? Teises allikas leidub küll märkus, mille kohaselt etnonüümiga seotud maanimed (nt *Ungari* ja *ungari*) ei ole soovitatav selle reegli alla hõlmata (Päll 2000: 85). Kas siis **Läänemere-soome*, **Volga-soome*, **Permi-soome keeled*? Või siiski *läänemeresoome*, *volgasoome*, *permisoome keeled*? Või tuleks kohanimede puhul veel lahus hoida maanimed ja veekogude nimed? Õigekeelsusallikas (Erelt 1999: 77) pakub järgmist lahendust: komi, udmurdi (permi keeled), mordva, mari (volga keeled), eesti, liivi, vadja, soome, isuri, karjala, vepsa keel (läänemeresoome keeled). Ilmselt on selles toetutud varasemale traditsioonilisele kirjutustavale, mida lembelt lubab veel üks soovitus (Raadik 2000: 142): "Nagu tavaks saanud, ei tühistata uus reeglistik vana kehtivust päevapealt, ja kes soovib, võib kohanimelise täiendiga ühendeis kasutada veel liiki toonitavat väikest algustähte." Ilma selle mööduseta ei saa küll aru, miks allikas, kus keele-

rühmade nimetustes sisalduvaid kohanimesid on soovitatud kirjutada suure algustähega, kasutab kirjutusviisi *permi keeled*, *volga keeled*. Või on siin tegemist mehaanilise lahendusega, mida sõnaühendi põhisõna valik muudaks (**Permi keelerühm*, **Volga keelerühm*)? Siiski vist mitte, vrd *Filipiini keeled*, *Kaukaasia keeled*, *Pamiiri keeled* (Erelt 1999: 27). Pean ka tunnistama, et ei oma infot, mille põhjal autor on otsustanud abhaasi keele puhul märkida, et see kuulub Kaukaasia keelkonda ja/või abhaasi-adõgee keelerühma (keelerühma nimetus väikese algustähega; Päll 2000: 87), dargi keele puhul aga, et see kuulub Kaukaasia keelkonda ja/või Dagestani keelerühma (keelerühma nimetus suure algustähega; Päll 2000: 89). Aga nojah, etnonüümi **dagestanlane* pole vist olemas, *abhaas* ja *adõgee* on etnonüümid (vrd Päll 2000: 87, 89). Ent samas: tiibeti keel kuulub hiina-tiibeti (väikese algustähega) keelkonda ja/või Tiibeti-Himaalaja (suure algustähega) keelerühma, kuigi on olemas ka etnonüüm *tiibetlane* (Päll 2000: 102); ka *Iraan* tundub selgelt olevat etnonüümiga *iraanlane* seotud maanimi, ometi on iraani ehk pärsia keel väidetud kuuluvat indoeuroopa keelkonna Iraani (suure algustähega) keelerühma (Päll 2000: 99). Esimest korda elus tunnen, et ortograafiareeglid käivad mulle üle jõu.

On lohutav teada, et võin käia ka selle suhteliselt lihtsa ja mehaanilise reegli järgi, mida omal ajal õpetas Ellen Uuspõld: keelkondade, keelte ja murderühmade nimetustes kohanimi väikese algustähega, murretes ja murrakutes suure tähega. Murde- ja murrakutenimetuste kohanime suurt algustähte toonitab ka praegune norming: *Karksi murrak*, *Tartu murre* (Erelt 1999: 26, Päll 2000: 85). Kuidas käituda murderühmadega? Kui kirjutada suurtäheliselt, nagu praegune norming näib soovivat (vist *Põhja-Eesti murderühm* nagu ka *Põhja-Eesti murded*, vrd Päll 2000: 85), siis on see esiteks vastuolus omaaegse äraõpitud reegluga ja teiseks praeguses praktikas avalduva tendentsiga näidata kohakuuluvust suure ja etnilist või hõimukuuluvust väikse tähega. Koha- ja etnilise kuuluvuse opositsiooni esiletoomise võimalust pakub ju ka praegune norming. Niisiis, kas *Lõuna-Eesti murded*? Või *lõunaestli murded*? Või mõlemad, kord koha-, kord hõimu- või etnilist kuuluvust silmas pidades? Eelnevat arutlust silmas pidades tundub, et vastus viimasele küsimusele võiks olla: jah, mõlemad kirjakujud sobivad. Ilmselt just hõimukuuluvust silmas pidades kirjutab peamurded väiketäheliselt ka uus murde- ja kohanimedeõpik: "Vanimad põhja- ja lõunaestli murrete erijooned pärinevad aastatuhandete tagant, need on kunagiste läänemeresoome hõimude murdeerinevused" (Pajusalu jt 2002: 73).

Mis puutub sõnasse *keel* (ka mitmuslik *keeled*, liitsõnaline *kirjakeel*), siis minu arvates oleks mõistlik kirjutada selle kohanimeline täiend (pikaajalist traditsiooni silmas pidades) väikse tähega: eesti keel, uurali keeled, soomeugri keeled, iraani keeled, kui soovite, siis ka lõunaestli keel ja põhjaestli

keel. Kui kirjutame väikese algustähega *eesti kirjakeel*, siis tuleks väikese algustähega kirjutada ka *lõunaeesti kirjakeeled* (ehk omaaegne *tartu keel* ja praegune *võro ~ võru keel*) ja *põhjaeesti kirjakeeled* (ehk omaaegne *tallinna keel* ja praegune *eesti kirjakeel*, milles küll nüüdseks on mõndagi lõunaeestilist). Muidugi jääb alati võimalus osutada kohakuuluvusele: *Eesti keeled* tähendaks mistahes keeli, mida Eestis kõneldakse.

Eesti omaaegsete kirjakeeltega tegeldes tuleb meeles pidada sedagi, et möödunud sajandite saksakeelsetes allikates pole sageli terminoloogiliselt vahet tehtud, kas räägitakse kirjakeelest või vastavast peamurdest (*revalsche Sprache, dörptsche Sprache, revalscher Dialekt, dörptscher Dialekt, das Revalehstnische, das Dörptehstnische, das Revalsche, das Dörptsche*), ja selle üle, mida parajasti silmas on peetud, tuleb otsustada konteksti järgi.

Kirjandus

Erelt, Tiiu 1995: *Eesti ortograafia*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Erelt, Tiiu 1999: *Eesti ortograafia. Kolmas, täiendatud trükk*. Eesti Keele Sihtasutus.

Kivastik, Mart 2002: Märt Rask liigub Indrek Toome jälgedes. – *Eesti Ekspress* 21.11.2002.

Pajusalu jt 2002 = Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2002: *Eesti murded ja kohanimed*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Päll, Peeter 2000: Rahvaste ja keelte nimetuste õigekiri. – *Kirjakeele teataja II. 1993–2000. Emakeele Seltsi keeleteimkonna soovitusel*. Emakeele Selts, 83–105.

Raadik, Maire 2000: Kaupade nimetamine. – *Kirjakeele teataja II. 1993–2000. Emakeele Seltsi keeleteimkonna soovitusel*. Emakeele Selts, 115–121.

Heli Laanekask: One Question Regarding the Tartu Language

The question referred to in the title is connected with an agreed and traditional resounding thing like orthography. In Estonian, place names are generally written with a capital letter (e.g. *Tartu linn*/Tartu city). The names of language families, and groups of languages and dialects that contain a place name may be written with a lower case letter (*lõunaeesti murded*/Southern-Estonian dialects; *eesti keel*/Estonian language), dialects and dialect subdivision with a capital letter (*Karksi murrak*/Karksi dialect subdivision).

The new orthographic rules favor writing the names of languages and language groups with a capital letter even though the use of the rule is inconsistent (*abhaasi-adōgee keelerühm*/Abhazia-Adogee language group, *Iraani keelerühm*/Iranian language group).

Language planners recommend using a capital letter to distinguish place and state names from national names (for which one should use a lower case letter). In practice, it seems now that use of a capital/lower case first letter also distinguishes between place and kindred languages. For example, the writing of *lõunaeesti* (Southern Estonian) and not *Lõuna-Eesti* (Southern Estonian) is indicative of one's aspiring to belong to the "new-old" ethnicity. (i.e. the style of writing with a lower case letter suggests the renewed arising or creation of ethnic belonging (*lõunaeesti territoorium*!! Southern Estonian territory!).

In working with current Estonian, one should remember that in German-language sources from the last century a difference was often not made in terminology, if one was speaking the literary or a parallel dialect (*revalsche Sprache, dörptsche Sprache, revalscher Dialekt, dörptscher Dialekt, das Revalehstnische, das Dörptehstnische, das Revalsche, das Dörptsche*). The choice of which was used should be decided by the reader based on the context.

ETTEKANDEID JUTUTARÕST

ETTEKANDEID *JUTUTARÕST*

VÕRO KEELE OLÕVIGUST JA TULÕVIGUST

VALGÕ JÜRI

Ma olõ lubanuq olõvigust ja tulõvigust kynõldaq, a veitkese piäs iks hindäst ja minevigust kah kynõlõma ni umist kokkoputmisist võro keelegaq. Mu imä om võrokõnõ, Võro liinah sündünüq, esä lätš Tartost Taľnahe, sääl nä saivaq kokko, a maq sündü Kehra alõvih. Kotoh kynõldi kyik aig kiräkiilt. Ma olli mynõaastanõ poiškõnõ, ku edimest kõrda Võromaalõ tullimiq ja tuust käümisest om meeleh, et maq es saaq pallo arvo, midä naabrilatsõq hoovi pääl kynõlivaq.

Edimedseq katõssa aastat käve koolih Leevil ja sääl ol' võro keeleh kynõlõminõ ärq keelet – tuust huulmadaq, et oppajaq esiq oppajidõ tarõh võro keeleh kynõlivaq. Taa kygõ tulõmus om, et ma esiq olõ-õiq kunagiq võro keeleh kynõlnuq, a mõista peris häste kullõldaq, midä tõsõq ütleseq.

Ülikoolih ollivaq muidogiq Kasõ Arnoldi murdõloenguq ja eksämi tegemine es nõvvaq mul nii pallo vaiva ku muil. Võro keele mõistmisõst om mullõ ynnõgiq nii pallo kassu olnuq, et ku haridusministeeriumih säänest inemist vajja ol', kiä lõunaestti keele hoitmisõ nõvvokokko olõssiq lännüq, sis saadõti minno.

Mynõq inemiseq mõtlõsõq, et võro kiil' om ütš ull' värk, tõsõq jälq kitvāq taivaniq. Mu meelest om asi sääne, et egä keelegaq om üten esimuudu ilma-mõistminõ. Tuul inemisel, kiä võro kiilt mõist, om ütš maailm rohkõmp. Ma või näütüses tuvvaq katõ raamadu lugõmisõ: mõlõmbaq ollivaq Lennuki ümbre ilma sõidust, a Pruuli Tiit kirof kiräkeeleh ja Kama Kaido võro keeleh. Olõ-õi juttogiq tuust, et olõssiq võinuq ütš raamat ollaq: tynõ and tõsõlõ väega pallo manoq. Taa om näüdeq tuust, kuis katš kiilt, kiräkiil' ja võro kiil', sõbra muudu ütštõsõ veereh saivaq, kumbkiq ei sekāq tõist.

Mynõq inemiseq peľgāseq, et võro keele hoitmisõ peräst kiräkiil' ärq võis-siq kooldaq. Ma mõtlõ, et prõllaq säänest asja ei piässi peľgāmā. Tuu om külh õigõ, et viil saa viiekümne aasta iist ol' Tarto ülikooli opikavah katš kiilt – põhaestti kiil' ja lõunaestti kiil' – ja üle maa kynõldavat kiräkiilt olõ-õs olõmahkiq. Ja ku olõssi naatuq kyiki Eesti asjo katõh keeleh tegemä, sis tuu olõssi võinuq mõlõmbalõ ohtligus sajjaq.

Palloq oppajaq ja muuq pedagoogiq kynõlivaq inne ja kynõlõsõq prõllaq, et võro kiil' om kiräkeele oppamisõlõ väega vastakarva. Või ollaq, et ku televiisorit viil es olõq ja kiräkiilt kynõlõvit inemiisi essü Võromaalõ myni ütšik aastah, oll'giq nii. A prõllaq kaesõq kyik kiräkiilset televiisorit, kyik āsaaja-

minõ om kiräkeeleh, raamaduq, leheq ja kuul kah kiräkeeleh ni kotoh kynõldas kiräkiilt. Taa tähendäs, et määnestkiq ohto kiräkeele jaos ei olõq, a nii ku Pajusalu Karl om kirotanuq, võro keele kaudu tulõvaq kiräkeele umahusõq viil parõmbidõ vällä.

Sääntsiid inemiisigiq, kiä üleültse kiräkiilt ei mõistaq, om vašt Võromaalgiq myni ütsik eloh. Ynnõ tuud või viil kuuldaq, et ku võrokõnõ kynõlõs, sis ütles mynõ käänüsse tõistmuudu ja hafa asõmõl ütles pürst.

Taast jutost saa selges, et võro keeleh kynõlõminõ ja kirotaminõ om kyik aig vähämbäs jäänüq. Tõsõst külest jälq om mitmõh mõttõh proomitu võro kiilt alalõ hoitaq. Võro keeleh kirotõdas raamatit, tetäs näütemängõ, tetäs ja lauldas laulõ, om Uma Leht ja pallo muudkiq. Säändseq nimeq ku Kauksi Ülle, Pulga Jaan, Reimanni Nele ja palloq tõsõq ommaq teedäq. Synaraamatkiq om tett ja vahtsõt naatas tegemä.

Väega tähtsä om tuu, et võro kiil om kuuli joudnuq. Ainõkavagiq om aoluulidsõ Võromaa põhikuulõ jaos valmis tett (tuu nimi om “Võro kiil ja kultuur”), lõunaesti keele ja kultuuriluu ainõkava viil päälekauba. Raamatit om kuulõ jaos kirotõt ja miä kygõ tähtsämb: pallo om säändsiid latsi, kiä tahtvaq võro kiilt oppiq.

Pääle noidõ om viil vähämbält kolm asja, miä ommaq võro keele jaos väega tähtsäq ja midä tahassiq ärq märkiq.

Kygõpäält Võro instituut. Võro instituudist ommaq instituudi inemiseq esiq kirotanuq, et Võro instituudi tegemiseq käävāqkiq tuu ümbre, et kiilt ja kultuuri alalõ hoitaq. Tuu jaos tetäs vähämbiid ja suurõmbiid võro keele ja kultuuri hoitmisõs mõtõld üritüisi; andas vällä võro- ja setokiilsiid helükonserve ja kiräsynna; kõrraldõdas umakiilset koolioppust Võro- ja Setomaal (2001. aastal 28 koolih). Viil ommaq instituudi tegemiseq aoluulidsõl Võromaal tettävāq uurmisõq: kofatas kotussõnimmi ja tetäs erisugumaidsi uufmiisi. 2001. aastal tetti näütüses valmis “Võro-eesti synaraamat”, kaeti perrä, määne om murdõkeele sais Saarõmaal, kofati kotussõnimmi ja tetti äriplaanõ (et kuis saassiq vahtsiid tüükotussit manõq), tetti filme ja kirotadi kooli jaos kyiksugumaidsi raamatit ja vihkõ, kõrraldõdi konverentõ “Väikeisi kiili kokkoputmisõq”, pääle tuu olf pallo ettevõtmiisi koolõh (võistluisi, almanahõ välläandmiisi ja kursuisi).

Sis muidogi q lõunaesti keele ja kultuuri hoitmisõ programh. Tuu om tett viie aasta pääle, Riigikogoh hääs kitet ja tuu plaani perrä piässi viie aasta joosul tulõma umbõs 50 miljonit kruuni võro keele jaos. Tuu om plaan, elo om tynõ ja tegelikult saias nii 5-6 kõrda vähämb. Programmi tähtsämbāq osaq ommaq tiidüsuufmisõq, koolioppus, kultuuriprojektiq (tsäiõdagust savi-pottõ tegemiseniq) ja meediāprojektiq: aokirändüs, raadisaatõq, videofilmiq jm.

Kolmas tähtsä kotus om taa Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringidõ keskus ülikooli man. Taagiq tüütäs Võro instituudi ja programmigaq üten ja hää om tuugiq, et ülikoolih om eesti keele murdidõ ja aoluu prohvesri. Kirätähe perrä om taa külh lõunaesthi keskus, a mu meeles om Mulgi murdõ kynõlõjit väega veidüq ja Tarto murrõt mõist häste viil vöiolraq Traadi Mats.

Viil võissi ärq nimmadaq tuu, et katš ministeeriummi, haridus- ja kultuuriministeerium, ommaq pruuvnuq avitaq võro kiilt hoitaq. Haridusministeeriumih tetäs eesti keele edesiavitamisõ plaani – tuu jaos om Eesti keelenõvvokogo olõmah – ja tuuh plaanih om võro keele jaos kah uma kotus ette nätt (tõisi murdidõ jaos kah, a nuuq ommaq suurõmbalt jaolt ärq kaonuq).

Taachtõ manõq võissiq küssüq, kuis taa võro keele alalõhoitminõ Õuruupa saisokotsilt paistus. Kokkovõttõh vöi üldäq, et sääal om pallo säändsiid väikeisi kiili, minkast viimädsel aol om naatu rohkõmp kynõlõma ja minkalõ rohkõmp õiguisi ja prukmisvõimaluisi om antu. Tuust vöi järeldüse tetäq, et taa tüü, midä võro keele jaos tetäs, om häste ja õigõh suunah tettü.

Määndseq takistusõq võro keele iih saisvaq? Ma nakka-i kyigist kynõlõma, a tuud ütlesiq külh, et tuu põhaiistläse hirm viil peris ärq kaonuq ei olõq. Ja ku tuu hirm inne nätäq ei olõq, sis iilarvõ tegemise man Riigikogoh kindlahe. Sama asi tulõ näütüses riigi ainõkava muutmisõ man vällä. Võro kiilt om proomit mitund muudu tõisi ainidõ viirde riigi ainõkavva saiaq, a tuu ei olõq ynnõstunuq. Mu meeles piässi määntsegiq säändse kompromissi löüdmä, miä olõssi hää võro keelele ja soodustasi tuu õpmist. Keelesäädüskiq om ütš asi, midä meeles piät pidämä. Tuu perrä tulõ kyik avaliguh kotusõh nätäq olõvaq sildiq kiräkeeleh kirotaq. Ku myni keeleinspektor juhusligult ull trehväs olõma ja Võro liinast järve takast Juudi poodi üles löüd, sis vöi täl külh ütlemist ollaq, ku võro keeleh kirotõdut kassatsekki näge. Kassatseki kotsilt ütlesiq maqkiq, et sääal saa üte paprõ päält lukõq kiräkiilt, võro kiilt ja soomõ kiiltkiq. Ma mõtlõ, et kyiki naid asjo om võimalik kõrda ajjaq, a tuu jaos om vajja rahulist miilt ja innekykkõ ütšmiilt. Ja väega tähtsä om tallõlõ pandaq ja alalõ hoitaq kyik asaq, nimeq, lauluq, helükonserviq, videofilmiq, kyik synaq – et noid olõssi võimalik võttaq, ku tulõvil põlvil vajja lätt.

Asi, miä kyiki teedäqkiq kygõ rohkõmb huvitas, om küsumüs, kas võro kiil jääs püsümä vai koolõs ärq, niimuudu ku pallo muid kiili om är koolnuq. Ma võlsissi, ku ütlesi, et kimmähe jääs püsümä. Kiräkeeleh kynõlõjit om pallo rohkõmp, a kiräkeele kotsiltkiq ei olõq tuu asi peris selge. Ma mõtlõ, et säändsiid repressiuunõ, niguq mu latsõpõlvõh võro keele vasta tetti, inämp ei tulõq. Esiq asi om, kas riik rahha and vai ei annaq.

Mu meeles om hää, ku om võimalik võro kiil kultuuri jaos alalõ hoitaq. Rohkõmbat ei lupa mu meeles eskiq sääne kooli ainõkava, koh om ütš tunh võro kiilt nädalih. Egäl aol piässiq inemiisi olõma, kiä kõrraligult mõistvaq võro kiilt kynõlda. Muidogiq, kygõ parõmb võro kiil eläs Võromaal, kon

om tä õigõ kotus. Taa tähendäs, et väega pallo olõnõs võrokõisist hindist. Ma näe kattõ võimalust. Üts om, et mõts raodas maaha ja müvväs ärq, raha lätt kõrist ala, latsõq sõitvaq Taŋnahe ynnõ otõma ja kygõ lõpuh ostvaq maa ja raendu vyvraq, kiä võro keelest midägiq ei tiiäq, ja tegeväq sinnäq golfi-platsõ. Tynõ võimalus om, et võrokõsõq pandvaq pääq tüüle, et Eesti riik ja Ōuruupa Liitkiq andvaq rahha, tetäs vahtsiid tüükotussit, haritas põldu, kasvatõdas hobõsit, tetäs pottõ ja egäsugumaidsi puunikõrduisi ja kynõldas võro kiilt. Ja taad kykkõ sõitvaq turistiq vällämaalt ja Põha-Eestistkiq kaema. Hobõsit võissiq nääq hipodroomi pääl vai muusõumih nätäq, võro kiilt lindi päält kullõlda q ja võrokiilsiid tekstegiq kostkiq raamadust lukõq, a taad kykkõ üteh kotusõh, Haanimaä mäki ja orgõ vaihõl nätäq, kuuldaq ja nautiq ei olõq muial võimalik. Mujjal ei olõq naidõ asjo kodo. Ja mujjal ei olõq õigit, umah kotoh elävit võrokõisi. Võro kiil om rohkõmp ku kiil, taa om elostiil.

Ma tahassi külh, et mu latsõlatsõq, ku nääq piässi q Võromaal rattamatkal olõma ja Krabilt Rõugõhe ja edesi Kasaritsa sõitma – nii ku maq minevä aasta sõidi – ja ku näil joogihädä tulõ, et nääq lövvässi q säält koskilt tii vee-rest talo ja vana pernaasõ ussaia q ja tuu ütlesi: “Mis tuust viist saa, tulkõq, ma anna teile piimä!”

KREUTZWALDI MAJAMUUSÕUM TÄÄMBÄ JA HUMMÕN

AIMI HOLLO

*Ühe rahva ja ühe aastasaja tõeline suurus peab end avaldama
mitte niipalju tegudes oleviku kui just tegudes tuleviku heaks.
Meie isikliku elu kitsalt piiratud ruum, see ritsikahüpe
lõpmatuses, sarnaneb vaevalt veemullile, kui ta mitte tegudega,
mille viljad üle haua ulatuvad, oma jälgi järeлмаaailmale ei märgi.*

Kreutzwald, 1838

Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuusõum Võrol om kygõ vanõmb üte inemise elolõ ja tüüle pühendet muusõum kogo Eestimaal. Asutamiskäsk anti 10. veebruaril 1941. aastagal. Olkõgiq, et muusõumi luuminõ om kah umajago pikk ja pynnõv, taha maq kõnõldaq täämbädsest pääväst ja tuust, määnest hummõnist päivä om uutaq.

Muusõumi aadrõs om iks tuusama, mis innegi: Võro liin, Kreutzwaldi uulits 31.

Värehtist sisse astõn näet suvõl suurt munakivvegaq katõtot huuvi, moro-platsi ja kao kõrval häitsvit lilli. Tammõ all uut pink, sääl võit istuq ja paari-saa-aastanõ puu varjas kuuma päivä vai vihma. Või ollaq, et taa Lauluesä-aignõ puu andkiq uma rahu ja jovvu edesiminekis, õkva tuu, midä otõma om tultu. A inämbüste om siih kyigil iks tuli hanna all ja tormatas nii, et tolm takah ütest majast tõistõ... Ja noid majju, koh kaemist, om kogoni nelli.

Kygõ tähtsämp om Kreutzwaldi elomaja, ütõ vanõmbit Võro liina majju ültse, miä täämbädse niq alalõ (ehitet 1793). Siin elli Lauluesä 44 aastat (1833–1877), tohtõrd inemiisi ihho ja kosuf hinge. Rahva hingetoes ja püsümajäämises sündüvägiq siih katusõkambrih kygõ tähtsämbaq kirätüüq. Saalih võeti vasta sõpru ja küläliisi, siih ommaq istnuq miiq uma rahva siäst tunnõduq inemiseq: Koidula, Hurt, Köler, a ka suumlaisi suurfmmiis Elias Lönnrot, J. Krohn, Yrjo-Koskinen ja mitmit tõisi. Täämbä võedas siih vasta Kreutzwaldi-sõpru, a tetäs ka etteastit, loedas luulõtuisi, mängitäs näütemängõ... Majah piät elo olõma ja kykkõ tuud miildü tetäq ka majaperemehele hindäle. Om tiidäq, et tä säädse esiq kokko näütemängõ ja pruuvõ ka noorõl rahval laskõq noid aiah ette kandaq.



Kreutzwaldi majamuusõumi aadrõs Võrol om iks vannamuudu.

Tuu tiidmine omgi sünnütänüq Papa Kreutzwaldi Õueteatri. Ettevõtmisõ iihotsah sais Silvi Jansons. Ja miä võisiq viil ilosamb ollaq, ku minnäq noidõ vannõ muinasjuttõ perrä kokko säet mängo ja mõttõgaq üteh siih, koh nuuq luuq kirjä pantuq ommaq. Suvõl 2002 olf “Kullaketraja” viis kõrda ussaiah ja rahvast käve kaemah rohkõmb ku uutaq võidsõ, piakõisi üle tuhandõ.

Kreutzwaldi kirotoõduih muinasjutõh ettetulõvit asjo saa nuuf inemine nä-täq suvõaidah: käsikivi, vokk, peeleg, kerilavvaq, käsitüüq, miä noidõ asjo-gaq kõrd tettü. A miä kygõ tähtsämp – kykkõ võit uma käegaq kumpiq: vokitsyyri ümbre ajjaq vai kanga pääl kudamist pruuvig. Laudil uut neli ilo-sat puppi. Ku aigu rohkõmp om, saa siih kullõlda q muinasjuttu ja õkva esiq kah üteh mängiq. Tuu asi om mõtõld latsiaia ja edimädse kooliaasta jaos.

Suurõmbil kulus aig hoovimajah, kos Kreutzwaldi elo ja tüü seletüs om ligi paarikümneh sainaraamatuh. Ja egaq noid kyiki jõvva-i nuuf inemine läbi kaiaq. Siih piät valima nii niguq raamadukogoh – miä huvi pakk, tuu jääs ka miilde.

Vana ait om varakambri, koh kyik Kreutzwaldi kirätüüq, miä ommaq ilmavalgust nännüq pääle tä surma, 1882. aastagast pääle. Pääle ümbre-pantuidõ raamatidõ, saat “Kalevipoigagi” lukõq inämb ku kümneh keeleh. Sainu pääl omaq pildiq, miä sündünüq Kreutzwaldi tõie perrä. Lavvakõsõ pääl olõvist raamatist võit esiq sorti q, midä kaiaq vai lukõq tahat. Aiah om kotus (lehtla), koh istuq ja lukõq saa.

Ja nüüd küsümiq edesi, määne piät olõma üts muusõum hummõn? Kas äri, koh pakutas kaupa vai om inämb täämbädse päävä muudo syna “teenus”? Kiä mass rohkõmp, või ka hindäle rohkõmp lupa q (näütüses passiq jalga

Kreutzwaldi tütre pulmakängi ja noidõgaq kasvai tandsiq; vai sis süvväq ja juvvaq noistsamust anomist, kost umal aol tuud tetti). Ka säändsit tiilaudu om meile ette säedüq. Seletedäs, et nii om vällämaal (kõva trump!) ja noorõmbaq inemiseq muido sisse ei astuq.

Ku taad tiid kävvüq, sis tõtõstõ ei olõq vaja muusõummi. A olõ hoobis selgüsel, et egaq siih majah tuu silmägaq nätäq ja käegaq kumpiq asi olõki-eiq kygõ tähtsämp. Nuuq ommaq ynnõ ummamuudu tiijuhis üte mehe elo ja mõttidõ mõistmisõs. Ka edespiten piät jäämä kirämehe kotoh kygõ tähtsämbäs SYNA. Om tundminõ, et mitte ütsindä muusõum ei olõq hummõn tõistmuudu, tõistmuudu tahtmisõq ommaq ka küläliisil, kiä siiäq tulõvaq. Om märke, et ei tahetaq inämp suurõh pardih (ekskursoonigaq) kävvüq, iks rohkõmp nakkas olõma noid, kiä tulõvaq ütsigult vai sis perregaq. Ja janditamist pakutas eskiq egä nuka pääl. Inemine taht ollaq umaette: kaiaq, mõtõldaq ja selgüsele jõudaq. Nuuri inemiisi siäh nakkas olõma noid, kiä tundvaq väega suurt huvvi ja tahtvaq mynõstki jaost tiidäq rohkõmp, ku seletäq tiiat.

Ja nüüd võisiq pakkugiq võimalusi, kuis tuu, mink peräst om tultu, kygõ keremb olõssiq kätte saiaq. Siin piässiq abis olõma massinaq (puutrig), miä võimaldsõq saiaq ühendüse nii Kreutzwaldi ku ka timäaoliidsi kirämiihi töie ja tegemiisigaq. Kygõ tuugaq, miä näide kotsilõ kirotõt om, kaiaq noid pilte ja kullõldaq laulõ, miä sündünüq noidõ miihi mõttidõ perrä. Ka raamat olkõ käeperäst võttaq, nii eepos ku muinasjutuq ja kirävahetus. Tuu viimäne om kygõ pynõvamb lugõminõ, alalõ om kirju nii tuhandõ ringih, vaja olõssi vahtsõst trükkig ütskiq jago, mink lugõminõ vii selgüsele tuu ao ja inemiisi mõistmises. Ka lövvüs sääl mõttit, miä kõlbasõq edesi mõtõldaq ja tuugaq avitasõq noorõl inemisel parõmbahe ärq tundaq umma elotiid.

Hää miiļ, et välläkuulutõt (26.12.2002 – 26.12.2003) Kreutzwaldi aasta lupa meile ka vahtsõst trükitüid raamatit (“Maailm ja mõnda...”, “Lembitu”, “Kilplased”, näütemänguq, muinasjutuq jm). Tiidäq ei olõq viil midägiq “Kalevipujast”. A “Kalevipoig” tulõ esiq: Rakvere teatril om plaani võet suvõetendüs “Kalevipoeg”, Võrogiq om lubanuq augustikuuh näüdädäq umma “Kalevipoiga” ja lavastaja Markus Zohner Šveitsist, om tähele pandnuq, et kyik tuu, miä täämbä sünnüs, vii juuri piteh tagasi “Kalevipuja” manoq. VAT-Teatri pidä plaani ütisetevõtmisõh Markus Zohnerigaq näüdädäq etteastit eeposõst.

Ummõhtõ küsütäs sakõstõ, kas Kreutzwaldi majah sis olõki-eiq eepost saiaq? Arva, et hummõn võisiq siih ollaq kyiki Kreutzwaldi kirotõduid raamatit mitte ütsindä nätäq ja kaiaq, a ka üteh võttaq perises, kotoh lugõmisõs. Koolilatsilõ võisiq muinasjuttõ ja “Kalevipoiga” jakaq ilma rahaldaq. Kreutzwald om kah ilma iist nääq kirotanuq ja tuu olõsiq kimmähe timä süämesuuv.

Ja imeht külh, järjest rohkõmb om noid, kiä tahtvaq Kreutzwalti lukõq umah imäkeeleh, olkõq sis tuus šaksa, inglusõ, soomõ vai myni tõõnõ kiiļ. Täämbä olõ-i näile midägiq üteh andaq. A hummõn? Vai oodamiq iks kinnütüst vyyridõ käest, et Kreutzwaldi kirotõduih raamatih om SYNA, miä avitas arvo saiaq täämbädsest pääväst ja om toes meile ja mi latsilõ ka hummõn.

Jutu manog sai Tartoh näüdatüs ka raamatit ja asju, midä egäpääväne külaline muusõumih kävvüh ei näeqkiq. Midägiq piät jäämä alalõ hoitus nii, et om olõmah ka viiekümne ja saa viiekümne aasta peräst. Nüüd om võimalik tullaq kaema välläpanõkit muusõumi varakambrih olõvast varandusõst (näütüs “Varakambri varjust”).

Nii saigiq jutu mõtõq vällä üteldüs: egäl ütel tulõ esiq Kreutzwaldilõ küllä tullaq ja perrä kaiaq, kas saa kokko ja jutulõ...

KUVVÕNDAST SETO KONGRESSIST VERSKAH*

ÕIÕ SARV

Ütsädäl oktoobril 2002. aastagal oll Verskah kuvvõs Seto Kongress. Edimä-ne Kongress oll 1921. aastagal ja tõõnõ 1930. aastagal Petsereh. Seo vabarii-gi aigu om Seto Kongresse peet õga kolmõ aastaga takast Verskah: 1993, 1996, 1999, 2002. Õga Setomaa külä võidsõ saata' uma inõmisõ kongressilõ ja liinaseto' võidsõ' sammamuudu läbi ühingidõ, organisatsioonõ saata' kedägi' näide iist kõnõlõmma ja ots^ustamma. Seo kõrd tull saatkit kokko 47. Kongressil saadigu' valõ' Vanõbidõ Kogo, kohe kuulus 13 inõmist, kiä' tegevä' tüüd, täütvä' kongressi ülesandit kongresse vahepäältsel aol. Vanõbi-dõ Kogo om seto rahva parlament. Vanõbidõ Kogo vali hindä siäst pää-vanõba, abivanõba ja sekretäri.

Kats edimäist kongressi kõrraldi' eestläse' ja seto' õnnõ kulsi', midä kõnõldi ja midä opati. Kõrralдайdõ kõgõ tähtsöp suuv oll, õt setosist saasi' eestläse'. Tuud juunt nakas sis Eesti Vabariik ajama ja täämbätses pääväs om setosist saanu' eestläse', kiä' tahtva' õks edesi olla' seto'. Nii õt säitsme-kümne aastaga tagonõ suuv olõ-õi' setosit ar' häötänü', hoops tõisildõ om kääändnü' – viimätsel kongressil seto' kuuludi' hinnäst rahvast. No' om olõ-mah seto rahvas. Tuu aig om no' müüdä, ku' setosist kõnõldas ku' *eesti kee-le võru murde setu murraku rääkijatest*.

Rahvas om olõmah, kiil om viil olõmah. A kuis edesi? Kuis hoita' um-ma? Tuust om kõnõld viimädsel neläl kongressil. Eestläsest saamisõ tüüd om nii kõvastõ tett, õt uma nakas väelüisi hädümmä. Kongressi lavva takast võit üldä', õt unõhtagu-ui umma imäkiilt, opakõ kotoh ja koolih latsilõ seto kiilt ja kultuuri. A kas tuust api om, tuud tiiä-äi' mii' kiäki'. Eestigi kiil om olnu' ja' om ka' täämbä' hirmu all, õt kas latsõ', latsõlatsõ' nakasõ' kõnõ-lõmma eesti kiilt vai vaeldasõ' mântsegi tõõsõ vasta. Tulõ suuvi' ja luuta', õt noorõ' tahtva' olla' seto', oppi' umma kiilt ja kultuuri.

Setomaa üts suur häda, vaest eiski' kõgõ suurõp, om setoside maa kolmõ palla jagaminõ: kontrolljoonõ-tagonõ maa üteh setoside pääliina Petserega' jääs Vinnemaalõ ja Eesti poolõ maa om jaet Võro ja Põlva maakunna vaihõl. Ütist Setomaa olõ-õi' inäp olõmahki'. Põlva maakund tutv^ustas seto rahva-rõivit jo' ku' Põlva maakunna rahvarõivit. Nii tuu asi õks olõ-õi'. Seto' olõ-õi' sântse jagamisõga' nõuh. Kotrolljuun om ku' hallus raat läbi inõmistõ

* Autori tahtmisõ perrä kiräviis muutmaldaq.

süamidõ. Eesti riik uut, kunas saa piirilepingulõ alla kirotä', õt setoside maa ar' anda'. Hüä om anda' tõistõ kodopaiku ja sünnümaad ar'. Mäntse õigusõga'? Suurõba ja tugõvaba õigusõga'. No' om määnegi' tasuta viisadõ süsteem tett, minkõ ala k'au-ui' üle Eestimaa elävä' seto', õnnõ kontrolljoo-nõ veereh olõva valdu inõmisõ' ja säälgä' om uma kõrd. Tuu tähendäs, õt seto' saa-ai' umal maal vabalt liiku', saa-ai' k'avvu' umma kodokerkohe, saa-ai' k'avvu' umastõ haudu pääl, saa-ai' laskõ' matta' hinnäst ummi mano. Tuu tähendäs, õt latsõ' ja latsõlatsõ' pia tiia-äi' määne om näide vanõbidõ maa. Kinkõl om rahapung paksõp, tuu joud osta' viisa ja k'avvu'. A ku' pal-l'o om meil säntsit rikkit. Sääne om üte rahva häõtämisõ poliitika. Pall'o' perre' ja vana' omma' tuuperäst ar' tulnu', õt umadsõ' saa-ai' kaema tulla'. Vana puu naka-ai' vahtsõh katusõh kasuma! Kongress om kõõl neläl kõrral ülnü', õt Tarto rahu om kõgõ tähtsäp, tuust tohi-i' taganõda'. Miika', setosi-dõga', tulõ arvõsta'. Mii' hällüpaiga', mii' mõtsa' andas ar', mii' käest küüsümäldä'.

Kõik tahtva', õt elo lääsi' edesi, lääsi' õks parebast. Tuuperäst omgi üts papõr, koh om üles pant, midä tulõsi' tetä', õt elo edesi lääsi' parebahe. Mii' olõ Vinnemaa veere pääl, sis tulõ Vinnemaaga kuuhtüüd tetä'. Seto' omma' vindläisiga' kõrvotsidõ kõõ elänü' ja olõ-õi' hätä olnu'. Mõnõ' kultuurilitsõ' ütehkuuh tüütämisõ' jo' omma'. Üts tähtsä mõtõh om paprõ pääl, õt pias av'tamma inõmisi, kiä' tahtva' Setomaalõ elämä tulla'. Noorõ' tahtva' liinu minnä', latsi jääs veidebäst, kuulõ pandas kinni ja maalõ jääväki' õnnõ vanõ-ba' inõmisõ'. Mõnõki' omma' tulnu' ja tahasi' tulla', a näid pias avitamma. Tuu jaos pias programmi vällä tüütäma ja k'auuma pandma. Tuuga' om kipõ.

Nuu' inõmisõ', kiä' eläse' viil Petseri poolõ pääl, nuid tulõ av'ta' õka muudu. Sotsiaalabi om üts vajalik abi, õt mii' inõmisõ' õks kuigimuudu eloh püüsüsi' ja tunnõsi', õt nä' omma' Eesti Vabariigi kodanigu', kedä olõ-õi' pertis ar' unõhtõt. Raamadukogodõlõ om vajja vahtsit raamatit saata'. Raamatit võõdas ja tahetas lukõ'. Petseri Eesti kuuli vaja av'ta': raamadu', arvudi', koolimaja remont, oppajidõ saatminõ. Ja tohi-i' ka' unõhta' seto laulunaisi. Vinne puul taht topeltkodakondsusõ ar' lõpõta', õt Eesti Vabarii-giga' olõ-õi' säänest lepingut. Sis saa-ai' nä' olla' inäp uma riigi kodanigu' vai piat säält umast kodost ar' vällä pagõhõmma. Vinne puul ja Eesti puul piat kokko lepmä, tegemä paprõ, õt mii' inõmisõ' säält puul kontrolljuunt, õt olõs kaitstu' näide sotsiaalnõ õigus, inimõigus ja vabadus, mia' omma' kõigil inõmistõl.

Kongressil sai' kõik üldä', mis näil om hinge pääl vai midä näide kodo-külä inõmisõ' palsi' edesi üldä'. Inne ja ka' no' kõnõldi tuust, õt kuis ellä', midä tetä', õt ello jäiä'. Setomaa on pääliinast Talinast nii kavvõh, õt tahetas väelüisi ar' unõhta' seo kavvõlinõ nulk ja tuuperäst tulõ mõnigi kõrd väiga

suurõ helüga' hõigada', õt liinaherrä' kuulõsi'. Nuuri jääs kõõ veidebäst ja taheta-ai' tagasi tulla', ku' muial saat kergebähe.

Setomaad om vaia kaitsa', nii kultuuri ku loodust. Tulõ tetä' Setomaa Kaitsõala. Tuu om suur tüü, a tuu tulõ ar' tetä', muido kannõtas Setomaa lakja ja kiäki' saa-ai' kätt ette panda'.

Kongressi aigu oll saina pääl Setomaa lipujoonisõ', õt määne võisi' olla' Setomaa lipp. Seto' olõ-õi' amõtlikult umma lippu viil kinn'tänu', tuu tulõs ar' tetä'. Parhilla' tuuga' tetäs tüüd ja pia andas lipujoonisõ' rahvalõ kaia' ja' arota' ja' sügüse mõtõldas tetä' vahekongress, õt lipp hüäst kittä' ja vällä kuul'ta'.

Seo om sääne lühkokõnõ kirotus, õt midä VI Seto Kongressil kõnõldi ja arotõdi. Pia tulõ raamadukõnõ viimätses kongressist ja sääl omma' kõik paprõ' olõmah seto keeleh. Kinkõl om huvvi, sis saa säält lukõ'. Kõkkõ hüvvä.

ANDMEID KESKUSE KOHTA

TÖÖTAJAD



Paul Hagu
keskuse juhataja
e-mail: phagu@ut.ee
tel (07) 376 214



Mariko Faster
keskuse kuraator
e-mail: marikof@ut.ee
tel (07) 375 422

Keskuse tööd juhib keskuse nõukogu. Nõukogu koosneb seitsmest liikmest ja selle koosseisu kinnitab kaheks aastaks Tartu ülikooli rektor.

Nõukogu liikmed 2002

Birute Klaas – filosoofiateaduskonna dekaan
Paul Hagu – keskuse juhataja
Kalle Gaston – Mulgi Kultuuri Instituudi juhataja
Kaido Kama – Võru Instituudi direktor
Karl Pajusalu – eesti keele ajaloo ja murrete professor
Ele Sõvalep – eesti kirjanduse dotsent
Heiki Valk – arheoloogia kabineti juhataja

2002. AASTA KROONIKA

Tähtsamad päevad

- 28. jaanuar** TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse nõukogu koosolek. Kinnitati eelmise aasta eelarve ja keskuse tegevusplaan 2002. aastaks.
- 4. aprill** TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse nõukogu koosolek. Otsustati korraldada täienduskoolitus lõunaeeesti keele õpetajatele TÜ avatud ülikooli raames ning taotleda selle rahastamist Haridusministeeriumilt. Otsustati taotleda raha ka lõunaeeestialase magistriprogrammi väljatöötamiseks.
- 13. juuni** Korraldati seminar “Lõunaeeesti mõistest”.
- 17. oktoober** Keskuse väljaandel ilmunud mulgikeelse CD-plaadi “Ku Pikässillast üle saa” esitus.
- 21. oktoober** TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse nõukogu koosolek, kus otsustati keskuse juhatajaks määrata dotsent Paul Hagu ning keskuse nõukogu liikmeteks määrata Kalle Gaston, Paul Hagu, Kaido Kama, Birute Klaas, Karl Pajusalu, Ele Süvalep ja Heiki Valk.
- 28. oktoober** Käivitus Kagu-Eesti üldhariduskoolidele mõeldud õpetajate täienduskoolituskursus “Lõuna-Eesti keel ja kultuur”.
- 1. november** TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse juhatajaks sai filosoofiateaduskonna kirjanduse ja rahvaluule osakonna dotsent Paul Hagu, kes on ametis kuni 31. oktoobrini 2004. Keskuse nõukogu tegutseb eespoolnimetatud koosseisus kuni 31. oktoobrini 2004.
- 4. november** Allkirjastati leping Tartu Ülikooli ja Haridusministeeriumi vahel, mille järgi kohustus Lõuna-Eesti keele- ja kul-

tuuriuuringute keskus Tartu Ülikooli esindajana korraldama 12-ainepunktilise täiendkoolituse “Lõunaeesti keel ja kultuur” kahekümnele Kagu-Eesti õpetajale ning välja töötama interdistsiplinaarse 80-ainepunktilise magistriõppekava “Lõuna-Eesti keel ja kultuur”.

19. detsember Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse I aastaraamatu esitlus.

Õppe- ja teadustöö

**veebruar –
aprill**

Keskus korraldas kursuse “Võru murre I” valikainena TÜ üliõpilastele. Õpetas TÜ magistrant Sulev Iva. Soovijaid oli väga palju ja tunde peeti kahes rühmas.

6.–12. aprill

Keskuse kuraator Triin Iva osales TÜ esindajana Karjalas Uhtual peetud konverentsil, mis toimus rahvusvahelise projekti “Kielipesä” raames. Projekti koordineerivad Tromssa ülikool Norrast ja Petroskoi ülikool Karjalast.

11. juuni

Keskuse kuraator Triin Iva kaitses magistritööd teemal “Haritlaste võru keel” ja Sulev Iva kaitses magistritööd “Võro-eesti sõnaraamat”.

13. juuni

Toimus seminar “Lõuna-eesti mõistest”. Seminari eesmärgiks oli selgitada, kuidas levinud arusaamised Lõuna-Eestist langevad kokku erinevate teadusalade uurimistulemustega. Vaadeldi Lõuna-Eesti piire, kontakte ja siseti liigendust eri teadusalade vaatepunktist. Uuriti, milles seisneb lõuna-eesti omapära ning kas ja mil määral on põhjust rääkida omaette kultuuri- ja keelealast. Ettekanetega esinesid Heiki Valk, Tiit-Rein Viitso, Arvo Krikmann, Jüri Jagomägi, Pille Runnel, Mall Hiemäe, Kauksi Ülle, Valdo Valper, Mari Sarv, Marju Kõivupuu, Heli Laanekask ja Karl Pajusalu. Seminarist võttis osa 42 rahvaluule, ajaloo, arheoloogia, keele ja kirjanduse uurijat, teadlast ja üliõpilast erinevatest Eesti teadusasutustest.

**25. juuni –
4. juuli**

Keskuse korraldamisel toimus TÜ eesti filoloogia üliõpilaste murdepraktika Võrumaal Urvaste kihelkonnas Linnamäel. Juhendas magister Evar Saar.

11. august

Keskuse kuraator Triin Iva võttis keskuse esindajana osa Kaika suveülikoolist Missos ja pidas seal ettekande «Keele muutmisõst ja muutumisõst».

**september –
detsember**

Keskus korraldas jätkukursuse “Võru keel II” valikainena TÕ üliõpilastele. Õpetas magister Sulev Iva.

24. september

Keskus osales koos Võru Instituudiga Euroopa keelte päeval Haridusministeeriumis. Koostati stend võru keelt tutvustavate materjalidega.

**28. oktoober –
14. detsember**

Algas Kagu-Eesti üldhariduskoolide õpetajatele mõeldud täienduskoolituskursus “Lõuna-Eesti keel ja kultuur”. Toimusid loengud arheoloogiast, lõunaeestikeelsest kirjandusest ja lõunaeesti keelest.

19. detsember

Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aasta-
raamatu esitus. Aastaraamat andis ülevaate keskuse
esimesest tegevusaastast. Seminariettekannete põhjal
kirjutatud artiklid tutvustasid uusimaid Lõuna-Eesti
arheoloogia-, kirjandus- ja keeleuuringuid ning riiklikku
programmi “Lõuna-Eesti keel ja kultuur”. Aastaraamatu
teises pooles leidsid *jututarõs* esinenute artiklid ning
teave keskuse ja selle tegevuse kohta.

Kultuuriüritused

- 13.veebruar** Jututarõ külaliseks oli võru-eesti sõnaraamatu koostaja Sulev Iva, kes rääkis sõnaraamatu tegemisest.
- 27. veebruar** Jututarõs esines oli arheoloog Silvia Laul, kes kõneles teemal “Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas”.
- 13. märts** Jututarõs kõneles Haridusministeeriumi keelepoliitika nõunik Jüri Valge võru keele olevikust ja tulevikust.
- 27. märts** Jututarõ külaliseks oli näitleja ja luuletaja Lembit Eelmäe, kes esines teemal “Kik oless justku eilä ollu”.
- 10. aprill** Jututarõs rääkis Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaalmuuseumi perenaine Aimi Hollo teemal “Kreutzwaldi maja täämbä ja hummõn”.
- 24. aprill** Jututarõs käis talupidaja ja ekspõllumajandusminister Ivari Padar, kes rääkis teemal “Põllumajandus ja maa-elu”.
- 9. mai** Jututarõs arutles filosoofiadotsent Enn Kasak teemal «Igapäevane maagia».
- 13. juuni** Iloõdak seminarist osavõtjatele: vaadati Terje Lillmaa setokeelseid nukuteatritükke ja kuulati Pulga Jaani laule.
- 25. september** Jututarõs käis kirjanik Jaan Kaplinski, kes arutles võru keele ja meele teemadel.
- 9. oktoober** Jututarõs kõneles näitleja Merle Jääger (Merca) seto keeles näitlemisest.
- 17. oktoober** CD “Ku Pikässillast üle saa” esitlus. 2002. a sügisel tähistas oma 75. juubelit Vanemuise näitleja, elupõline mulk Lembit Eelmäe. Keskus andis selle CD välja tema juubeliks. Plaadi eesmärgiks on anda võimalus kuulata ehedat mulgi keelt ja tutvustada mulgi keeles kirjutavate kirjanike loomingut. Plaadil kõlavad Hendrik Adamsoni,

Nikolai Baturini, Lembit Eelmäe, Siim Kärneri, Eha Lättemäe, Pent Nurmekunna, Mare Osi, Mart Raua ja Andres Renniti luuletused Lembit Eelmäe esituses.

- 22. oktoober** Jututarõ külaliseks oli Seto Kongressi Vanemate Kogu peavanem Õie Sarv, kes jagas muljeid VI Seto Kongressist, mis toimus 9. oktoobril 2002 Värskas.
- 6. november** Jututarõs rääkis ajakirjandustudeng, võrukeelsete telesaadete autor Arp Müller sellest, kuidas sündis saatesari "Kihok".
- 20. november** Jututarõs käis külas seto noortejuht Ahto Raudoja, kes kõneles seto noortest, nende liikumisest ja ettevõtmistest praegu ja läbi ajaloo.
- 26. november** Luuleõhtu Lõuna-Eesti keskuses. Oma võrukeelset loomingut kandis ette Anneli Kaarna, omi Simuna murrakus kirjutatud luuletusi luges Kristi Ojasaar.
- 4. detsember** Jututarõs kuulati taluniku ja muusiku Pulga Jaani mõtteid kultuuriruumidest.
- 19. detsember** Keskuse jõulupidu ja vastvalminud Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse I aastaraamatu esitlus.

Keskuses on olnud müügil võrukeelset kirjandust ja helikandjaid, samuti Mulgi instituudi väljaandeid. Saadaval on ajalehtede Uma Leht ja Setomaa värsked numbrid. Keskuse raamatukogu on täienenud pidevalt ja on leidnud aktiivset kasutust.

KASULIKKE LINKE

Mulgimaa

Mulgi Kultuuri instituut <http://www.mulgikultuur.ee/>

Mulgi kirjandusest <http://www.wi.ee/kirjandus/mulgi.htm>

Setumaa

Setomaa Sihtasutus <http://www.estpak.ee/ssa/>

Seto Arvutileht <http://www.zone.ee/setoleht/>

Setomaa Turismiinfokeskus <http://www.hot.ee/setotour/>

Seto Talomuseum <http://www.hot.ee/setutm/>

Seto Kuningriik <http://www.hot.ee/setokuningriik/index.html>

Ajaleht Setomaa <http://www.estpak.ee/~setomaa/>

Ummaleelo <http://web.ibs.ee/ummamuudu/ummaleelo/>

Seto söögid <http://www.hot.ee/setotoidud>

Liinatsuraq <http://www.liinatsuraq.ee/>

Võrumaa

Võru Instituut <http://www.wi.ee>

Võro-eesti synaraamat <http://www.folklore.ee/Synaraamat/>

Kohanimede andmebaas <http://www.wi.ee/est/avka.html>

Võro kirändüse kodoleht <http://www.hot.ee/vorukirandus/>

Võrumaa rahvarõivad <http://www.wi.ee/?id=104>

Võrukeelne ajaleht Uma Leht <http://www.umaleht.ee/>

Helinäide võru keelest <http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr2/muina.htm>

Võrukeelse tarkvara lehekülg <http://math.ut.ee/~vlaan/vtk/vtk.html>

Üle Eesti

TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus <http://www.ut.ee/lekeskus>

Lõuna-Eesti pärimuse portaal <http://www.folklore.ee/lepp/>

Eesti murrete korpus http://www.murre.ut.ee/murded_index.html

Väike murdesõnastik <http://www.eki.ee/dict/vms/index.html.et>

Eesti Kirjandusmuuseum <http://www.kirmus.ee>

Soome-Ugri Rahvaste Infokeskus <http://www.suri.ee>

Tartu Nefa Rühm <http://www.folklore.ee/UTfolk/NEFA/>

Ajalooarhiiv <http://www.eha.ee/>

Riiklik programm “Lõunaeeesti keel ja kultuur” <http://www.kul.ee/index.php?path=407>



ISSN 1406-8354